

Міністерство освіти і науки України
Мукачівський державний університет
Кафедра педагогіки дошкільної та початкової освіти

АТРОЩЕНКО Т.О.

**ФОРМУВАННЯ
МІЖЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ
МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ
ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ**

Навчально-методичний посібник

*для студентів
спеціальності 013 «Початкова освіта»
денної та заочної форми навчання*

Мукачево
МДУ 2018

*Розглянуто та рекомендовано до друку науково-методичною радою
Мукачівського державного університету
протокол № 5 від 19.12.2018 р.*

*Розглянуто та схвалено на засіданні кафедри педагогіки дошкільної та
початкової освіти, протокол № 5 від 06.11.2018 р.*

Рецензент:

Теличко Н. В., д.п.н., проф. кафедри англійської філології та методики викладання іноземних мов Мукачівського державного університету.

А92 Атрощенко Т. О. Формування міжетнічної толерантності майбутнього вчителя початкових класів: навчально-методичний посібник для студентів спеціальності 013 «Початкова освіта» денної та заочної форми навчання / Т. О. Атрощенко – Мукачево: МДУ, 2018. – 102 с.

Навчально-методичний посібник для студентів спеціальності 013 «Початкова освіта» містить теми, що розкривають загальні засади полікультурної освіти в умовах глобалізації сучасного суспільства, полікультурну компетентність як складову професіоналізму майбутнього вчителя початкової школи, поняття «толерантність» та «міжетнічна толерантність», поліетнічне середовище як засіб формування міжетнічної толерантності та матеріали, що стосуються організації освітнього процесу у початковій школі, де здобувають освіту діти з сімей національних меншин Закарпаття. Запропонований Термінологічний словник, завдання для самостійної та індивідуальної роботи, запитання для самоконтролю, рекомендована література, цікава інформація до кожної з тем та анкети, представлені у додатках сприяють засвоєнню дисципліни «Теорія і практика формування міжетнічної толерантності майбутніх учителів початкової школи».

Навчально-методичний посібник розрахований на викладачів, аспірантів і студентів педагогічних спеціальностей закладів вищої освіти різних рівнів акредитації.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
Тема 1. ПОЛІКУЛЬТУРНА ОСВІТА В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА.....	7
Тема 2. ПОЛІКУЛЬТУРНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ЯК СКЛАДОВА ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ.....	18
Тема 3. ПОНЯТТЯ «ТОЛЕРАНТНІСТЬ» ТА «МІЖЕТНІЧНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ»	27
Тема 4. ПОЛІКУЛЬТУРНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ МІЖЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ....	49
Тема 5. ОСВІТА НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ЗАКАРПАТТЯ В ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТІ	58
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК	69
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	88
ДОДАТКИ.....	95

ВСТУП

Україна належить до багатонаціональних держав, де поряд з українцями проживають представники інших етносів. У зв'язку з поліетнічною природою держави, Україна серед найважливіших пріоритетів своєї національної політики визначає необхідність відновлення в усій повноті духовного життя етнічних спільнот. Ці засадничі ідеї відображені у низці визнаних в Україні міжнародних документів (Конвенція про права людини (1948 р.), Конвенція про права дитини (1989 р.), Декларація принципів толерантності (1995 р.), Декларація про права осіб, які належать до національних або етнічних, релігійних або мовних меншин (1992 р.) та ін.), а також державних законодавчих актів, зокрема: Конституції України (1996 р.), Законі України «Про національні меншини в Україні» (1992 р.) та ін., документах системи освіти України: Законах України «Про освіту» (2012 р.), «Про вищу освіту» (2014 р.), Національній доктрині розвитку освіти (2002 р.), концепціях національного виховання (1995 р.), гуманітарної освіти України (1997 р.), громадянського виховання (2000 р.) та ін.

Регулювання етнонаціональних відносин, різноманітних процесів етносоціального розвитку є важливим напрямком соціальної політики України. В основі регулювання етнічних відносин лежить забезпечення умов для реалізації етнонаціонального потенціалу людини, етнічної індивідуальності, вільного розвитку всіх народів, формування міжетнічної єдності суспільства, недопущення будь-яких привілеїв чи обмежень за етнонаціональними ознаками, розпалювання міжетнічної ворожнечі та пропаганди національної переваги, гармонізація інтересів корінної нації з інтересами іноетнічного населення, національними меншинами, виявлення і вирішення міжетнічних суперечностей.

Ефективне регулювання етнонаціональних відносин передбачає створення умов для розвитку та збагачення духовних засад

етнонаціонального життя, зокрема забезпечення умов для вільного саморозвитку національної культури. Державна політика має бути спрямована на формування цілісної, універсальної структури національної культури, яка б передбачала збереження історичних етнонаціональних культурних надбань і розвиток сучасних культурних цінностей.

Етнонаціональна політика повинна виходити з того, що цінності національної культури є діалектичною єдністю національного і загальнолюдського, загальнонаціонального та етноспецифічного, регіонального. Ціннісний зміст національної культури може виступати рушійною силою суспільного прогресу лише тоді, коли творчий потенціал такої культури ґрунтується на загальній системі цінностей, вироблених етнонаціональною спільністю, нацією, народом, людством упродовж своєї історії. Так, цінності національної культури, що формуються в нашій країні, в умовах нашої української дійсності, є результатом тривалого розвитку України, її регіонів, територій, етногеографічних районів, у кожного з яких своя особлива доля, яка зумовлена усім їх попереднім розвитком.

Необхідність толерантного співіснування великих і малих етнічних і національних спільнот породжує потребу нової системи виховання, яка дозволить враховувати національні (етнічні) розбіжності, буде включати багато типів, моделей і ціннісних педагогічних орієнтацій, відповідних світогляду і запитам різних груп населення. Адекватне відображення цих ідей в освіті – об'єктивна потреба багатонаціональних держав.

Концепція національного виховання декларує: національне виховання поширюється як на українців, так і на представників інших народів, які живуть в Україні. Принцип етнізації виховного процесу передбачає надання широких можливостей представникам усіх етносів для пізнання своєї історії, традицій, звичаїв, мови, культури, формування власної національної гідності.

Як один із провідних принципів виховання громадянина в «Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності» зазначається принцип полікультурності. Його реалізація означає, що у процесі громадянського виховання мають створюватись умови для формування особисто-

сті, вихованої в національній культурі і водночас відкритої іншим культурам, ідеям і цінностям. Тільки така особистість, наголошується в Концепції, здатна зберегти свою національну ідентичність, оскільки глибоко усвідомлює національну культуру як невід'ємну складову світової культури.

Зазвичай, полікультурну освіту розуміють як таку, що сприяє формуванню в особистості готовності до активної діяльності в сучасному соціокультурному середовищі, збереженню нею власної ідентичності, прагненню до поваги та розуміння інших культурно-етнічних спільнот, умінню жити в мирі і злагоді з представниками різних расових, етнічних, культурних, релігійних груп.

У процесі полікультурної освіти формується міжетнічна толерантність індивіда, яка є важливою особистісною характеристикою громадянина багатонаціональної держави і показником професійної компетентності вчителя, психолога, соціального працівника – усіх тих, хто працює з людьми. Особливо важливою є міжетнічна толерантність в полі етнічних регіонах, до яких, зокрема, належить Закарпатська область, де проживають представники багатьох етносів: українці, росіяни, угорці, словаки, румуни, євреї, цигани, функціонують школи для навчання дітей етнічних меншин.

Мета навчально-методичного посібника – сприяти засвоєнню студентами на міждисциплінарній основі найважливіших понять і категорій полікультурної освіти, технологій формування міжетнічної толерантності, полікультурного виховання і оцінки реальних педагогічних ситуацій в умовах полікультурної взаємодії.

Тема 1.

ПОЛІКУЛЬТУРНА ОСВІТА В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЇ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

План

1. Етимологія поняття «полікультурна освіта».
2. Передумови виникнення і розвитку полікультурної освіти в світі.
3. Основні принципи та завдання полікультурної освіти.
4. Полікультурна освіта як фактор формування толерантних стосунків.

Рекомендована література: [4;18;24;28;29;30;33;59;68;76;79;80;83; 84;91;94].

Завдання для самостійної та індивідуальної роботи

1. Представте кілька визначень полікультурної компетентності вітчизняних та зарубіжних дослідників. Зробіть порівняльну характеристику, згідно із власною позицією.

2. Підготувати короткі реферати: «Основні проблеми в між-етнічних відносинах в Україні»; «Освітні проблеми національних меншин в Україні»; «Шляхи вдосконалення міжетнічних відносин в Україні»; «Вирішення міжетнічних відносин в зарубіжних країнах».

3. Складіть карту національного / етнічного складу вашої студентської групи (включаючи етноси / нації родичів кожного члена групи). Скільки культур зустрілося і взаємодіє у вашій групі? Чи можна вашу групу назвати мультикультурною? Чому ви можете один у одного навчитися? В якому випадку взаємодія буде успішною? При яких умовах взаємодія може порушитися?

4. Складіть групові правила для класу, в якому навчаються представники різних культур. Правила повинні, з одного боку, підтримувати культурну / етнічну ідентичність кожної дитини, а з іншого боку, сприяти міжкультурному діалогу та збагаченню. Як ви познайомите дітей з цими правилами? Як зробити так, щоб ці правила були прийняті дітьми?

5. Розробіть проект уроку з предмету (математика, українська мова, природознавство, фізкультура чи ін.). Даний урок повинен відповідати принципам, цілям і цінностям полікультурної освіти. Сформулюйте навчальні результати уроку (що учні в процесі даного уроку повинні засвоїти? Які уміння, знання, уявлення, ціннісні відносини, розуміння, усвідомлення, установки і т.д.). Продумайте не тільки зміст уроку, а й необхідні методи, форми і засоби навчання, навчання і взаємодії. Продемонструйте міждисциплінарні зв'язку, підкреслюючи наявність умов для культурної самоідентифікації учнів і відкритість для проникнення інших культур. У чому / як буде проявлятися чутливість вчителя початкових класів до культурних особливостей учнів?

6. Графічно представити у вигляді 2 кіл: чорне коло O – потреби етнічних меншин в Україні; червоне O – рівень їх задоволення (різні варіанти). Варіант 1: O O – кола співпадають в розмірах, отже, потреби повністю задовольняються. Варіант 2: O O. Варіант 3: O O і т.п. Обгрунтуйте обраний варіант.

Проблемою освіти і виховання у поліетнічному середовищі займається така предметна область, як полікультурна освіта.

Ідеї врахування багатокультурності суспільства у змісті та організації навчального процесу, що в 60-70-их рр. XX ст. відомі як багатоетнічна освіта (multiethnic education), почали впроваджувати в США та європейських країнах. Ця освіта ставила за мету встановлення гармонії у відносинах між членами різних етнічних груп, переважно мігрантів, «... освіта має передбачати вивчення традицій рідної культури, опрацювання їх в аспекті нової культури, оскільки конфронтація зі зміненими умовами життя викликає необхідність в опануванні нових культурних орієнтирів» [92, с.57]. (В. Через нову хвилю еміграції в 70-80-их рр. XX ст. (США, Канада, Німеччина та ін. держави) ці багатоетнічні перспективи швидко зазнали концептуальних трансформацій і викристалізувалися в сучасне розуміння полікультурної освіти.

Широке розповсюдження полікультурна освіта отримала в США і Канаді у кінці 60-х років ХХ століття, саме тоді і починає вживатися термін «мультикультуралізм», яким називали суспільство з численним відмінними, але взаємопов'язаними культурними традиціями й практиками, які часто асоціюються з різними етнічними компонентами цього суспільства.

Слід зазначити, що в педагогічній літературі вживається також поняття «мультикультурний», як синонім поняттю «полікультурний» через те, що в їхній основі лежить одне і те ж слово – «багато», тільки у грецькому і латинською варіантах.

Термін «мультикультура» (Multiculture) з англійської перекладається як культура, що складається з безлічі культур, де «мульти» (multi) використовується не стільки в кількісному, скільки у якісному значенні, що означає різноманіття культур (скільки народів, стільки і культур). При цьому категорія «Multicultural Education» набагато ширше розглядає полікультурну освіту і передбачає не тільки освіту в дусі полікультуралізму, а й виховання, внаслідок чого його вживання пов'язане з освітнім і виховним процесом.

На думку одного з провідних дослідників в області полікультурної освіти J. Banks, полікультурна освіта є ідеєю, процесом і інноваційним рухом в освіті, який прагне дати рівні можливості отримання освіти для всіх, включаючи учнів різних етнічних і соціальних груп. При цьому рівні для всіх освітні умови створюються шляхом системної зміни шкільного середовища з позицій відображення різноманітних культур і груп, що існують в суспільстві та у національній структурі класу [91, с.60].

Ідеї полікультурної освіти не є продуктом сучасного життя, оскільки порушувалися і розроблялися багатьма видатними дослідниками минулого. Думки про необхідність розвитку особистості дитини в полікультурному середовищі розвивалися у філософських і педагогічних працях зарубіжних та вітчизняних дослідників А. Дістервега, П. Каптерева, Я. Коменського, Г.Песталоцці, А. Макаренка, В. Сухомлинського, К. Ушинського та ін.

Великий інтерес представляє програма «Пампедія», розроблена Я.Коменським у XVI столітті, який, виходячи з передумов про спільності людей, їхніх потреб і устремлінь, обґрунтовує Пампе-

дію як програму універсального виховання усього людського роду. При цьому істотну частину програми становить формування умінь жити в світі з іншими, готовності виконувати взаємні обов'язки, поважати і любити людей.

Одним із засновників принципу культуродоцільності у навчанні німецький педагог А. Дістервег в роботі «Керівництво по освіті німецьких вчителів» розглядає культуродоцільність навчання і виховання поряд з природодоцільністю як основним вихідним положенням педагогіки.

Для розуміння ролі полікультурної освіти у становленні особистості важливі ідеї П. Каптерева про взаємозв'язок національного і загальнолюдського у педагогіці, де в якості особливостей, обумовлених національними цінностями, виділяються мова, релігія, побут.

Засвоєння ж рідної мови розглядається як залучення не тільки до національних духовних цінностей, а й загальнолюдських знань, що формує наукові погляди на навколишній світ. Автор закликає розвивати почуття належності до всього людства, скоротивши думки про те, що рідний народ виступає єдиним носієм істинної культури, а інші повинні бути службовими даному». Варто зазначити, що педагогічна діяльність спочатку здійснюється на основі національного ідеалу, а потім трансформується в активність з досягнення загальнолюдського ідеалу. Тому у вихованні важливо звернутися не до одного народу, а до багатьох, розглянути їхні ідеали і цінними чужими властивостями поповнити недоліки свого національного ідеалу. Потрібно народне поєднувати з чужорідним, з всенародним і загальнолюдським [40, с.73]. У розумінні суті і значення полікультурної освіти важливе місце мають положення М. Бахтіна, С. Біблера, В. Оконь, які розглядають людину як унікальний світ культури, вступаючий у взаємодію з іншими особистостями-культурами, створюючи себе в процесі взаємодії, і використовуються при розробці теорії і практики діалогового навчання.

На думку М. Бахтіна, чужа культура тільки в очах іншої культури розкривається повніше і глибше, один сенс розкриває свої глибини, зустрівшись і зіткнувшись з іншим, чужим сенсом, внаслідок чого між ними починається свого роду діалог, який долає замкну-

тість і однобічність смислів і культур. При цьому чужої культури ставляться нові запитання, яких вона сама собі не ставила, ми шукаємо в ній відповіді на ці наші запитання, нові смислові глибини. Без цих питань не можна творчо зрозуміти нічого іншого і чужого, а така діалогічна зустріч культур не призводить до злиття, змішуванню, оскільки кожна зберігає свою єдність і відкриту цілісність, при цьому взаємозбагачуючись [11, с.44].

Ідеї діалогу культур продовжив і розвинув в культурологічному та філософському аспектах С. Біблер, вони відображені в концепції Школи діалогу культур та перевірені експериментально. Механізмом взаємовпливу особистостей-культур у їх концепціях виступає діалог, інтерпретується як форма спілкування окремих людей, спосіб взаємодії їх з об'єктами культури і мистецтва в історичній перспективі.

Слід зазначити, що досягнення власного «Я» відбувається через спілкування з іншими, оскільки установка на розвиток особистості за допомогою досягнення культур в історичних середовищах, розгортання діалогу навколо ключових проблем їх відтворення і взаємодії дозволяють усвідомити, що культура має різноманітні прояви у часі і просторі, і визначити місце і призначення людини в сучасному світі [14, с.25].

У рамках даної позиції актуальним є визначення полікультурної освіти В. Дороз. На думку дослідниці – це вид цілеспрямованої соціалізації, яка забезпечує: засвоєння зразків і цінностей світової культури, культурно-історичного та соціального досвіду різних країн і народів; формування соціально-настановної і ціннісно-орієнтаційної схильності до міжкультурної комунікації, а також розвиток толерантності щодо інших народів, культур і соціальних груп; активну соціальну взаємодію з представниками різних культур за умов збереження власної культурної ідентичності [32].

Для обґрунтування полікультурної освіти важливе значення має культурно-історична теорія розвитку поведінки і психіки (Л. Виготський), відповідно до якої джерела і детермінанти психічного розвитку лежать в культурі, яка історично розвивається. Опосередкованість полягає у засвоєнні культурно-історичного досвіду, а будь-яка функція в культурному розвитку дитини з'являється на

сцену двічі, у двох планах: спершу в соціальному, потім – психологічному, спочатку між людьми як інтерпсихічна категорія, потім всередині дитини як інтрапсихічна категорія.

На думку Г. Палаткіної, в сучасній педагогічній літературі термін «мультикультурна освіта» використовується у двох значеннях:

- концептуальна ідеологічна течія в освітній практиці сучасного демократичного суспільства;
- освітня стратегія, яка представляє послідовні процеси (організація, реалізація, результат) вирішення проблем, що виникають в суспільстві у ході еволюції національних держав і постколоніальних і міграційних процесів [59, с.43].

З цих позицій мультикультурний зміст освіти висуває вимогу до перебудови національних систем освіти на основі нових інтеграційних схем, підвищення інтересу педагогів до культурологічної проблематики, що є наслідком трьох взаємопов'язаних причин: зміна провідних концепцій і вироблення на основі переосмислення накопиченого культурного досвіду різноманітних підходів у педагогіці і в освітній практиці, оскільки культура створює ґрунт для розвитку і укорінення різноманіття, варіативності і якісною своєрідності усіх своїх елементів, а освіта дає учням розуміння цих процесів; зміна соціально-економічних орієнтацій, що змушує педагогів звертатися до базових цінностей культури, щоб коригувати традиційні і ставити інноваційні культурні цілі і завдання освіти в умовах мінливого суспільства; розуміння суб'єктами освітніх систем (учні, педагоги, батьки, працівники управління і т.д.) необхідності більш активного насичення освітнього процесу культурними компонентами. Справжнє відродження національної культури або використання її зачатків у духовному розвитку народів і кожної окремої особистості немислиме без інтернаціоналізації, яка виступає основним механізмом шляху інтеграції у світову культуру, в загальнолюдські цінності.

В теорії мультикультурної освіти можна виділити три найбільш поширених підходи, заснованих на мультикультурних компонентах планів і програм, на розвиток дітей засобами мультикультурної діяльності і на розвиток культури міжетнічного і міжгрупового спілкування. Ми вважаємо, що ефективність мультикультурної освіти можна істотно підвищити, якщо синтезувати їх.

Визначаючи мету мультикультурної освіти, необхідно зауважити, що більшість вчених сходяться на думці про те, що мультикультурна освіта повинна задовольняти потреби всіх національностей і соціальних груп. Г.Дмитрієв у якості основної мети мультикультурної освіти розглядає сприяння з допомогою сім'ї, школи і громадських організацій створенню демократичної держави, яка характеризується: толерантністю поглядів, суджень людей; визнанням і розвитком культурного плюралізму в суспільстві; рівними правами, обов'язками і можливостями громадян, ефективною участю всіх у прийнятті рішень, що стосуються життя суспільства, справедливістю, свободою вибору, повагою рішень більшості, захистом прав меншин, свободою вибору людиною своїх культурних ідентичностей [30].

О. Джуринський, розглядаючи мету мультикультурної освіти, робить висновок про те, що вона переслідує три групи цілей, які можна позначити поняттями: «плюралізм», «рівність», «об'єднання». У першому випадку мова йде про повагу і збереження культурного різноманіття.

У другому – про підтримку рівних прав на освіту і виховання. У третьому – про формування в душі загальнонаціональних політичних, економічних, духовних цінностей [29, с.13].

В. Макаєв, З. Малькова, Л. Супрунова відзначають, що мета мультикультурної освіти – формування людини, здатної до активної і ефективною життєдіяльності в багатонаціональному і полікультурному середовищі, яка володіє розвиненим почуттям розуміння і поваги до інших культур, уміннями жити в мирі та злагоді з людьми різних національностей, рас, вірувань.

Аналіз у ючи основні цінності мультикультурної освіти, S. Nieto виділяє наступні її характеристики:

- мультикультурна освіта є антирасистською; мультикультурна освіта є загальною;
- мультикультурна освіта є важливою для всіх учнів;
- мультикультурна освіта є всеосяжною і глибокою;
- мультикультурна освіта є соціально справедливою;
- мультикультурна освіта є процесом;
- мультикультурна освіта є педагогікою критичного мислення [95].

Останнім часом в Україні активно досліджуються різні аспекти проблеми полікультурної освіти (Л. Воротняк, О. Грива, О. Гуренко, О. Дубасенюк, М. Євтух, В. Заслуженюк, Т. Коваль, М. Олійник, Л. Орбан-Лембрик, В. Погребняк, В. Поліщук, Л. Пуховська, С. Сисоєва, Н. Якса та ін.).

До чинників, які актуалізують полікультурну освіту в Україні, науковці (К. Баханов та ін.) відносять: мовні й етнокультурні відмінності в Україні, які накладаються на регіональні відмінності в цінностях, що вимагає пошуку важелів інтенсивного взаємопроникнення та інтеграції; наявність в Україні великої етнічної громади росіян, яка раніше була домінантною етнічною групою в колишньому СРСР і за інерцією продовжує претендувати на збереження свого статусу провідної в умовах незалежної України, що породжує проблему «культурного ядра» української політичної нації й офіційної мови; вразливість самої «титульної нації» (української етнонації), її поділ на «східняків» і «західників», на російськомовних та україномовних українців; перманентне занурення України в ситуацію політико-економічної кризи, що посилює напругу в міжетнічних стосунках [12, с.41].

Важливою передумовою запровадження полікультурної освіти в Україні, на думку О. Гуренко, є становлення і розвиток громадянського демократичного суспільства, для якого є неприйнятними шовінізм, расизм та етнічний егоїзм і яке водночас відкрите щодо інших країн, народів і культур, пропагує виховання в душі миру та взаєморозуміння. Соціально-політичною детермінантою функціонування полікультурної освіти останнім часом стає інтенсивний розвиток інтеграційних процесів як важливої складової трансформації сучасного світу, а також прагнення України й інших країн інтегруватися у світовий та європейський соціально-культурний і освітній простір, зберігши при цьому національну своєрідність [26].

Підсумовуючи вищевикладене, вважаємо, що полікультурна освіта повинна мати дві головні цілі: по-перше, задоволення освітніх запитів представників усіх етносів і, по-друге, підготовка людей до життя в багатокультурному суспільстві.

З цією метою можемо виділити ряд основних завдань полікультурної освіти:

- глибоке і всебічне оволодіння учнями культурою свого власного народу;
- формування в учнів уявлення про розмаїття культур в Україні та світі;
- виховання позитивного ставлення до культурних відмінностей, що забезпечує прогрес людства і умови для самореалізації особистості;
- створення умов для інтеграції учнів в культури інших народів;
- розвиток умінь і навичок продуктивної взаємодії з носіями різних культур;
- виховання учнів в душі миру;
- розвиток міжетнічної толерантності;
- формування в учнів почуття національної самосвідомості, гідності, честі через розвиток «історичної пам'яті», спонукання інтересу до своєї малої батьківщини, історії свого народу;
- залучення учнів до іншої національної культури;
- формування усвідомлених, позитивних ціннісних орієнтацій особистості учня по відношенню до власної культури, мультикультурної за своєю природою;
- виховання поваги до історії та культури свого та іншого народу;
- використання етнопедагогічного середовища як основи для взаємодії особистості з елементами інших культур;
- формування здатності учня до особистісного, культурного самовизначення.

Основоположними принципами полікультурної освіти є:

- етнокультурна спрямованість освіти;
- етнопедагогізація освітнього процесу;
- оптимальне поєднання в освітньому процесі загальнонаціонального і етнічного, а також державного, регіонального і світового;
- організація активної діяльності самих учнів в пізнанні культури оточуючих етносів;
- взаємозбагачення етнокультур в освітньому процесі.

Функції мультикультурної освіти:

- розвиток національної самосвідомості;
- формування установок міжетнічної толерантності;
- усунення протиріччя між системами і нормами виховання та навчання домінуючих етносів, з одного боку, і етнічних меншин – з іншого;
- формування уявлень про різноманіття культур і їх взаємозв'язок;
- усвідомлення важливості культурного різноманіття для самореалізації;
- виховання позитивного ставлення до культурних відмінностей;
- розвиток умінь і навичок позитивної взаємодії носіїв різних культур, релігій та ін.

Отже, мультикультурна освіта призначена для створення педагогічно сприятливого взаємозбагачення нечисленних і домінуючих культур, в результаті чого відбувається становлення і самовизначення особистості.

Особливістю змісту полікультурної освіти є її багатоаспектність, яка відрізняється високим ступенем міждисциплінарності, що дозволяє розглядати її проблеми у складі навчальних дисциплін гуманітарного, природничо-наукового, художньо-естетичного циклів і у дисциплінах за вибором студентів, які стосуються історії та культури окремих народів.

Цікаво знати:

У звіті «Ключові компетенції для Європи» з симпозіуму 1996 року в Берні за програмою Ради Європи, було визначено п'ять ключових компетентностей в освіті, однією з яких є компетентність, пов'язана з життям в багатокультурному суспільстві: «для того щоб контролювати прояв расизму і ксенофобії та розвитку клімату інтолерантності, освіта повинна сприяти розвитку у молодих людей міжкультурних компетенцій, таких як прийняття відмінностей, повага інших і здатність жити з людьми інших культур, мов і релігій».

Запитання для самоконтролю:

1. Проаналізуйте основні історичні, політичні та соціокультурні події, які вплинули на розвиток полікультурної освіти у світі.
2. Визначте особливості сучасної етнічної картини світу, що зумовлюють розвиток полікультурної освіти.
3. Як Ви розумієте терміни: «полікультурна освіта», «мультикультурна освіта», «глобальна освіта», «міжкультурна освіта»? У чому їхня відмінність / схожість?
4. Чи можливе збереження своїх культурних цінностей при тісній взаємодії з іншими культурами? Обґрунтуйте свою відповідь, наведіть аргументи.
5. До якої культури Ви себе зараховуєте? Що Ви розумієте під культурними цінностями свого народу?
6. Обґрунтуйте перспективи використання регіональних аспектів полікультурної освіти в умовах інтеграції України в світовий освітній простір.

Тема 2.

ПОЛІКУЛЬТУРНА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ЯК СКЛАДОВА ПРОФЕСІОНАЛІЗМУ МАЙБУТНЬОГО ВЧИТЕЛЯ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

План

1. Структура та функції полікультурної компетентності особистості.
2. Полікультурна компетентність – інтегративна якість особистості майбутнього вчителя початкових класів.
3. Структура полікультурної компетентності педагога.
4. Полікультурна компетентність як умова ефективної професійної діяльності вчителя початкових класів у полікультурному середовищі.

Рекомендована література: [1;5;6;9;13;16;17;26;27;31;32;37;43;44; 59;73;81; 90; 95].

Завдання для самостійної та індивідуальної роботи

1. Розробіть та представте модель полікультурно компетентного вчителя початкових класів.
2. Наведіть приклади методик визначення готовності педагога до професійної педагогічної діяльності в багатонаціональному колективі учнів початкових класів.
3. Запропонуйте Ваші варіанти змісту педагогічної практики для студентів спеціальності «Початкова освіта», враховуючи особливості полікультурного середовища шкіл Закарпаття.
4. Оформіть кросворд з понять розділу.

5. Розробіть поради батькам щодо виховання міжетнічної толерантності у дітей молодшого шкільного віку.
6. Представити для обговорення навані у пресі 2-3 статті або матеріали ТБ (уривок новин, передачі чи фільму) з питань розділу.

Важливою тенденцією сучасної полікультурної освіти є особистісно-культурний розвиток особистості на основі залучення до крос-культурної діяльності, формування міжетнічної толерантності, відкритості до інших культур, цінностей та поглядів, розвиток культури міжнаціонального спілкування.

Законодавчі та освітні документи Української держави декларують принципи багатоетнічності та полікультурності, спрямовані на підготовку педагога, в основі якої – засвоєння духовної скарбниці українського народу та сучасних вимог полікультурної освіти. Завданням сучасної вищої школи є виховання компетентного педагогічного фахівця, який володіє не лише знаннями, високими моральними якостями, а є професіоналом у своїй справі. Професійна підготовка майбутніх учителів визначається як цілісний процес засвоєння й закріплення загальнопедагогічних та соціальних знань, умінь і навичок, зорієнтована на особистісний розвиток і творчу самореалізацію кожного громадянина України, формування поколінь, які навчаються впродовж життя, розвивають цінності громадянського суспільства, сприяють консолідації української нації та її інтеграції в європейський та світовий простір.

Педагогічна діяльність в умовах полікультурного регіону висуває особливі вимоги як до підготовки майбутнього учителя початкових класів, так і до набору його умінь і навичок, що визначають результативність професійної діяльності. Без певного рівня розвитку готовності до ведення міжкультурного діалогу не можна досягти якісної зміни у професійній готовності майбутнього вчителя, забезпечити творче виконання ним своїх професійних функцій.

В основу кардинальних змін у системі професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів покладено методологічні засади, які визначають роль педагога як суб'єкта полікультурного середовища. Ця роль впливає із провідних філософських ідей стосов-

но сучасних світових концепцій, що поширюються в освітньому просторі: концепція глобалізації, що передбачає відповідність педагогічної освіти особливостям глобального розвитку, об'єднання кращих інтелектуальних ресурсів, міжнародне співробітництво в освітній сфері, побудоване на засадах діалогу і взаємодії культур; концепції регіоналізації (локалізації) відповідності педагогічної освіти регіональним полікультурним особливостям; положення про розвиток культур корінних народів та етнічних груп; розвиток локального партнерства міжкультурної взаємодії в освіті; відповідність навчальних програм педагогічної підготовки майбутніх учителів потребам регіону; концепція індивідуалізації, спрямована на посилення у майбутніх учителів мотивації, ініціативи, творчості в навчанні; їх залучення до світової та національної спадщини; розвиток ціннісних орієнтацій, знань, технологій, норм поведінки; розвиток особистісного потенціалу майбутнього педагога в соціальному, культурному, освітньому аспектах [44, с.54].

Вважаємо, що успішність реалізації сучасних освітніх завдань залежить від рівня полікультурної компетентності педагогів, яка, будучи інтегральним утворенням, залежить від сформованості окремих компетенцій (комунікативно-мовленнєвої, соціокультурної та ін.). Особлива роль належить учителю початкових класів, який, формуючи полікультурне світобачення школярів, розвиваючи культуру міжнаціонального спілкування, готує їх до толерантного співіснування в умовах полікультурного світу.

Як стверджує І. Залесова, у полікультурному суспільстві саме педагог має виступати ініціатором в активній підтримці діалогу культур, через який учні мали б можливість пізнати сутність інших людей, самих себе через порівняння та взаємодію з іншими, набути навиків емпатії, практичної співпраці між представниками різних етносів. Відповідно зростає значимість толерантності, яка є визначальною та необхідною умовою діалогу [37, с.80].

Відповідно, ефективність навчально-виховної роботи в умовах поліетнічного суспільства має забезпечуватися урахуванням вчителем етнопсихологічних та етнокультурних особливостей учнів – представників різних національностей, рас, релігій, а також доцільним використанням прогресивних етноспецифічних виховних традицій,

засобів і прийомів народної педагогіки, оскільки саме в молодшому шкільному віці відбуваються найбільш значущі процеси, що визначають подальше становлення індивіда й громадянина. У зв'язку з цим, особливого значення набуває проблема формування полікультурної компетентності майбутніх фахівців початкової школи.

У науковій літературі наявна велика кількість визначень поняття «полікультурна компетентність», причому деякі дослідники користуються термінами «поліетнічна компетентність», «міжкультурна компетентність», «мультикультурна компетентність», «крос-культурна компетентність» тощо. Так, О.Садохін визначає міжкультурну компетентність як сукупність знань, навичок і вмінь, за допомогою яких індивід може успішно спілкуватися з партнерами з інших культур як на побутовому, так і на професійному рівні [73]. За О. Березовською, міжкультурна компетенція – це готовність і здатність до міжкультурного професійного спілкування, яка заснована на сформованості уявлень про загальнолюдські цінності, орієнтації на них у сфері міжкультурної комунікації на основі емпатії, що дозволяє усвідомити національно-культурні особливості об'єкту культури, побачити спільне й відмінне у різних культурах і досягти взаємопорозуміння у професійній сфері [13].

Полікультурна компетентність майбутнього вчителя – інтегративна якість особистості майбутнього фахівця, що формується в процесі навчання, та включає систему полікультурних знань, умінь, навичок, інтересів, потреб, мотивів, цінностей, полікультурних якостей, досвіду, соціальних норм і правил поведінки, необхідних для повсякденного життя й діяльності у сучасному полікультурному суспільстві, що реалізується в здатності ефективно вирішувати завдання педагогічної діяльності в ході позитивної взаємодії із суб'єктами освітнього процесу -представниками різних культур.

Л. Данилова в структурі полікультурної компетентності особистості виділяє наступні компоненти:

1) мотиваційно-ціннісний компонент, який включає мотиви, мети, ціннісні установки студента, що передбачає ставлення до майбутньої професійної діяльності як до цінності та потреби студента у формуванні й самовихованні своєї полікультурної компетентності;

2) когнітивний компонент, який характеризує сукупність знань про культуру, сутність і способи самовиховання полікультурної компетентності; здатність до систематизації й узагальненню знань;

3) діяльний компонент, який передбачає наявність умінь вступати в інтеркультурну комунікацію з носіями іншомовної культури, передавати інструментарій самопізнання й саморозвитку іншому, рефлексувати власну діяльність і поведінка;

4) емоційний – обумовлює позитивне оцінювання педагогічних явищ із опорою на соціальні та особистісні значимі цінності, здатність сприймати внутрішній мир іншого й ототожнювати себе з ним [27].

Нам імпонує позиція О. Кондратьєвої щодо визначення основних функцій полікультурної компетентності: миротворча (формує людину, здатної до активної та ефективної життєдіяльності в багатонаціональному полікультурному середовищі, що володіє почуттям розуміння й поваги до інших культур, умінням жити в злагоді з людьми різних національностей, рас, вірувань, культивує поважне відношення до особистості, захист гідності й прав кожної людини); регулююча (орієнтує на дотримання рівноправності, поваги, свободи); культурозберігаюча (є засобом збереження й розвитку етнічних культур, залучення цінностей етнічних культур); психологічна (створення демократичного й гуманного соціального клімату, гармонізації відносин різних культур); виховна (виховання позитивного відношення до багатогранного культурного оточення, виховання людської гідності й високих моральних якостей з метою співіснування із соціальними групами різних рас, релігій, етносів; розвиток навичок толерантності, готовності до взаємного співробітництва); соціальна (розвитку навичок соціального спілкування, виховання позитивного відношення до культурних відмінностей; розвиток умінь і навичок взаємодії носіїв різних культур на основі толерантності й взаєморозуміння), комунікативна (формування навичок міжкультурної комунікації) [44, с.98].

Н. Янкіна, досліджуючи дане питання приходиться до висновку, що міжкультурна компетентність студента університету: є важливим результатом університетської освіти, базовим показником її якості в контексті глобальних тенденцій інтеграції освітнього про-

сторю в сучасному світі; виступає інтегративною професійно-особистісною якістю, що синтезує сукупність знань (лінгвістичних, соціокультурних, професійних, культурологічних), умінь (вербальної, невербальної й паравербальної комунікації, загальнокультурних та культурно-специфічних) і орієнтацій (лінгвокраїнознавчих, пізнавальних, лінгвістичних, предметних, поведінкових, орієнтацій на комунікацію); передбачає розвинену готовність особистості до участі в міжкультурній комунікації, у тому числі на професійному рівні, у просторі діалогу культур, що розширюється [90, с.57].

Полікультурність визначається науковцями як одна із складових професійної компетентності сучасного педагога (І.Бех, О.Дубасенюк, О.Дубовік, О. Грива, О.Сухомлинська та ін.), а володіння полікультурною компетентністю стає невід'ємною складовою його професійної майстерності.

Л. Перетяга розглядає професійну та полікультурну компетентності як однопорядкові елементи у системі загальної компетентності людини. При цьому вони, все ж таки, взаємопов'язані одна з одною та з іншими елементами компетентнісної системи. Дослідниця припускає, що зміни однієї із складових впливають на систему в цілому і, відповідно, на кожен її елемент окремо. З такої точки зору, взаємодія професійної та полікультурної компетентностей не безпосередня, а опосередковується особистістю людини [62, с.10].

Аналізуючи процес формування культури міжетнічних відносин студентів вищих навчальних закладів, Є. Степанов вказує, що «культура міжетнічних відносин – це невід'ємна складова духовно-моральної сфери особистості, яка включає в себе систему світоглядних орієнтацій, що базуються на загальнолюдських цінностях, толерантному, глибоко поважному ставленні до людини іншої нації й іншої культури». На думку автора, «зміст процесу формування культури міжетнічних відносин студентської молоді складається із сукупності чітко визначених напрямів навчального процесу та виховної діяльності у ВНЗ, які мають етнокультурну цінність; спрямованості етнокультурного середовища навчального закладу на міжкультурну взаємодію, толерантність, взаєморозуміння та взаємоповагу» [81, с.8].

Практично будь-яка школа міста або села полікультурна, у дитячих колективах виховуються діти різних національностей. Учителі часом не можуть вирішити проблеми, що виникають через несформованість у дітей толерантності або вже сформованої інтолерантності.

Древні філософи застерігали: «Трьох речей потрібно уникати (в житті): ненависті, заздрощів та презирства». Педагог повинен проявляти терпимість до будь-якої дитини.

Педагог повинен володіти знаннями та уміннями в галузі народної педагогіки, педагогіки міжнаціонального спілкування, які визначають основи діалогу культур у дитячому колективі і сприяють найбільш ефективній адаптації у новому середовищі дітей-біженців, мігрантів, дітей – вимушених переселенців; регіональної етнопедagogіки, яка демонструє традиції виховання в даному регіоні з урахуванням населяють етносів, особливостей регіонального підходу в побудові виховного процесу; крос-культурної психології, що дозволяє виявити і вивчити подібності та відмінності у психології дітей, які належать до різних культур та етносів, встановити їхні біологічні, соціокультурні, екологічні та психологічні особливості; соціології, культурології, філософії, етномистецтві, антропології, які розкривають зміст соціального і культурного досвіду етносів, які дозволяють побачити загальне в культурах і взаємозв'язок між загальним розвитком цивілізації і внеском окремих народів у цей процес.

Педагоги повинні володіти навичками:

- спілкування з дітьми різних етногруп;
- виявлення проблем при адаптації дітей, що опинилися в іншому етносередовищі;
- надання допомоги у адаптації таких дітей;
- прогнозування наміченої міжетнічної конфронтації у дитячому колективі і надання превентивної допомоги;
- забезпечення захисту дітей від насильства, знущань, припинення з боку і однолітків, і дорослих;
- організації народного ігрового дозвілля;
- організації дозвілля народних свят.

Учитель початкових класів покликаний сформувати у дітей уявлення про культуру світу, багатоваріантність людського буття;

навички національної самоідентифікації, а також навички позитивної взаємодії з представниками інших націй.

Отже, підсумовуючи наведені вище позиції вважаємо одним із основних критеріїв професіоналізму майбутнього вчителя початкової школи – професійна полікультурна компетентність, структура якої відображає необхідні для навчально-виховного процесу в умовах полікультурного освітнього середовища особисті якості полікультурної особистості, а також професійні знання та уміння.

Цікаво знати:

Цікаві факти про школи країн світу:

Франція. Освіта починається з 3-4 років, і це не дитячий садок, а повноцінна школа, хоча й педагоги там працюють разом з психологами. Велику увагу саме приділяють розвитку пам'яті, зосередженості та моторних навичок дитини. У 5 років діти обов'язково вчать читати. Грамотність у Франції чи не стовідсоткова саме завдяки цьому освітньому стандарту. Загалом початкова школа у Франції триває на диво довго – цілих п'ять років.

Фінляндія – розслаблююча школа. Учня не можна викликати до дошки, якщо він цього не хоче. Тут діти не здають іспити, у них немає щоденників. Батьки можуть дізнатися оцінки дитини з електронного класного журналу.

Норвегія – відсутність оцінок. Тут до 8-го класу взагалі не ставлять оцінок, щоб учні не порівнювали одне одного і не відчували себе ніяково.

Японія – більшість викладачів – чоловіки. А ще там немає їдалень, і діти їдять прямо за партами.

Бангладеш – школи на воді. Тут більше 100 плавучих шкіл – вони розташовані на човнах. Це пов'язано з частими повеннями в країні. Проте у кожній такої школи є бібліотека і доступ до інтернету, а сама школа працює на сонячних батареях.

Китай – зарядка і масаж обличчя. Перед уроками учні обов'язково роблять зарядку, і двічі на день – масаж обличчя. Літні канікули тривають близько місяця, а день максимально завантажений – навчання з 8 до 16, потім додаткові заняття.

Запитання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте навчальні можливості дисциплін у формуванні міжетнічної толерантності. Які, на Вашу думку, доповнення потребує чи не потребує їхній зміст. Обґрунтуйте відповідь.
2. Назвіть форми, методи, засоби навчально-виховної діяльності зі студентами, котрі, на нашу думку, сприяють розширенню й поглибленню полікультурної грамотності та сприяють формуванню міжетнічної толерантності.
3. Розкрийте значення педагогічної практики у формуванні міжетнічної толерантності майбутніх вчителів початкової школи.
4. Які види позааудиторної професійно спрямованої роботи сприяють ефективному формуванню міжетнічної толерантності майбутніх вчителів початкової школи? Наведіть приклади.
5. Проаналізуйте і вирішіть педагогічну ситуацію: «У класі з'явилася нова учениця ромської національності. Ніхто з дітей не захотів сидіти з нею разом за партою, учні ігнорували її, називали циганкою, батьки висловлювали незадоволення і т.п.). Якими повинні бути дії вчителя?».
6. Розробіть тестові завдання з питань розділу.

Тема 3.

ПОНЯТТЯ «ТОЛЕРАНТНІСТЬ» ТА «МІЖЕТНІЧНА ТОЛЕРАНТНІСТЬ»

План

1. Роль толерантності в загальній «картині світу» особистості.
2. Характеристика понять «толерантність» та «інтолерантність».
3. Феномен міжетнічної толерантності як категорії полікультурної освіти.

Рекомендована література: [4;7;8;9;10;12;14;17;19;28;31;33;34;35; 42;48;51;60;63;83;92;97].

Завдання для самостійної та індивідуальної роботи

1. Схематично, графічно чи у процентному відношенні представте власну думку щодо рівнів толерантності до найбільш чисельних етнічних меншин в Україні.

2. Знайти в пресі (статті), ТБ чи реальному житті випадки проявів різних видів толерантності або інтолерантності (етнічної, релігійної, гендерної, вікової та ін.), описати їх та проаналізувати.

3. Провести опитування різних категорій населення міста (молодь, люди середнього віку, люди похилого віку) стосовно між-етнічної ситуації в області, в Україні, в світі (орієнтовні питання: Чи погіршилися міжетнічні відносини в області впродовж останніх кількох років? В чому це проявляється? Які головні причини цього явища? Що потрібно зробити для покращення міжетнічних відносин?). Проаналізуйте отримані результати.

4. Вивчіть особливості Вашої толерантності (наприклад, за допомогою методики Л.Супрунової «Толерантна свідомість»). Чи узгоджуються між собою дані про особливості Вашої етнічної іден-

тичності з даними про толерантність свідомості? Чи справді людина, яка характеризується позитивною етнічною ідентичністю має толерантну позицію? Чи відповідають отримані Вами дані вимогам, які пред'являються до сучасного вчителя початкових класів (з точки зору його мультикультурної спрямованості)?

5. Якому стилю педагогічної взаємодії Ви віддаєте перевагу? Дослідіть свої переваги (наприклад, за допомогою методики Н.Фетіскіна «Стили педагогічного спілкування»).

6. Представте для обговорення наявні у пресі 2-3 статті або матеріали ТБ (уривок новин, передачі чи фільму) з проблем розділу.

Проблема толерантності в сучасному полікультурному світі надзвичайно актуальна і багатоаспектна. Її феномен вивчається біологами, філософами, психологами, педагогами, соціологами, політологами, філологами та представниками різних наукових галузей.

Розглянемо, як поняття визначається на різних мовах земної кулі. Етимологія слова «толерантність» походить від латинського *tolere* - і дослівно перекладається як «переносити». У перекладі з англійської «толерантність» – «готовність і здатність без протесту сприймати особистість або річ», з французької – «повага свободи іншого, його способу мислення, поведінки, політичних і релігійних поглядів», з китайської – «прояв великодушності стосовно інших», з арабської – «прощення, поблажливість, м'якість, співчуття, прихильність, терпіння, прихильність до інших», з перської – «терпіння, терпимість, витривалість, готовність до примирення». В іспанській мові «толерантність» означає здатність визнавати відмінні від своїх власних ідеї або думки, в українській мові - здатність терпіти щось або когось (бути витриманим, витривалим, стійким, вміти миритися з існуванням чогось, когось) [78].

У теорії сучасного наукового знання, виокремилися різні підходи розуміння феномену «толерантність», тому наявні різні, позбавлені єдності, контексти у визначенні його сутності:

- медико-біологічний підхід – адаптація організму до несприятливих впливів; витривалість до болю;
- філософський підхід – готовність стало і з гідністю сприймати особистість або річ;

- етичний підхід – терпіння, терпимість, витримка, готовність до примирення;
- політичний підхід – поваги до свободи іншого, думок, поведінки, політичних, релігійних поглядів;
- соціологічний підхід – вибачення, милосливість, делікатність, співчуття, прихильність до іншого;
- психологічний підхід – виникнення в індивіда зниження сенситивності до фактів взаємодії;
- педагогічний підхід – толерантність трактується як готовність прийняти інших такими, якими вони є, взаємодіяти з ними.

З історії даного поняття. Передісторія проблеми толерантності корінням сягає в античність. Хоча толерантність, як така не була предметом роздумів античних філософів, але вже в той час були сформульовані багато теоретичні установки, які отримали подальший розвиток. Не випадково мислителі більш пізніх століть посилаються в своїх працях по толерантності на ті чи інші ідеї античних політичних діячів і філософів. Так, згадується, що Аристотель (384-322 рр. до н. е.) у «Нікомаховій етиці» писав, що найкращим слід вважати не того, хто «надходить згідно з чеснотою по відношенню до себе», а того, хто «робить так по відношенню до інших, а це – важка справа».

Античність демонструє два типи толерантності: полісної і імперський. При цьому полісної тип, дуже рухливий, нестійкий, пов'язаний з самою рухливістю античної демократії і виражений в критичному раціоналістичному діалозі, в русі софістів, в поглядах скептиків, в наявності різноманіття форм релігійного досвіду, філософського і політичного плюралізму. Імперський тип толерантності конститується сильною політичною владою. При ньому очевидний релігійний і філософський плюралізм, відсутність національної неприязні і переслідування за переконання.

На початку нашого тисячоліття на зміну релігійно-міфологічного світогляду приходять способи філософствування, прийнятий теологічною ідеєю, поширюються релігійно-містичні настрої, хоча в період раннього середньовіччя не існувало ще терміну «толерантність» в тому контексті, який досліджується в рамках нашої роботи, а людина бачилася як замкнутий світ, непроникний ні для кого,

крім Бога, – толерантність існувала у вигляді ідеї любові до ближнього і смиренності.

Саме в цей час вперше в літературі став вживатися розглянутий термін: відповідно до словника Ларусса, слово *tolerance* вперше згадується в 1361 році. Оксфордський словник англійської етимології виникнення поняття *tolerance* відносить до XV ст., а поняття *toleration* – до XVI ст. Якщо в XV сторіччі воно використовувалося в значенні «витривалість», «здатність переносити біль», то в XVI столітті були додані значення: «дозвіл», «стриманість», «помірність».

Прояви толерантності та її культивування пов'язувалися з космічною симпатією древніх філософів, з симпатією (А. Сміт, Д. Юм); ефективним самоконтролем (Л. Вовенарг); прагненням до помірності (Ф. Вейс); співчуттям (Ж.-Ж. Руссо, А. Шопенгауер), реалізацією принципу збереження (К. Ясперс), із загальним людським обов'язком (І. Кант); збереженням мудрої міри рівноваги (Гете); суспільним інстинктом (Ч. Дарвін), з ідеєю загальної рівноваги (Г. Спенсер); можливістю контролю чужого життя (марксизм); інтелектуальною симпатією (А. Бергсон); релігійним ентузіазмом (У.Джеймс); соціальною педагогікою (демократичний соціалізм, В.Ейхлер); ставленням щодо людського вибору (С. К'еркигор); внутрішнім регулятором ставлення до іншої людини (Ж.-П. Сартр); феноменом мовчання (Т. Карлейль); подоланням свого мовчання (А. Камю); компромісом суб'єкта з дійсністю для досягнення своїх потреб і бажань (Х. Плеснер); інтенціональним співчуттям (Е. Гуссерль); рефлексією чужого досвіду (В. Франкл); співіснуванням різних мовних форм (конвенціоналізм, Л. Вітгенштейн).

Відзначається, що становлення розуміння феномену толерантності є наслідком тих специфічних нормативних відносин, коли після краху Римської імперії Католицька церква «сформувала загальну нормативну систему, якийсь порядок, який виявився єдиною матрицею європейської цивілізації». Цей порядок був, з одного боку, універсальний для Західної Європи, а з іншого – автономний від нецерковних громадських інститутів і перш за все – держави. Протиріччя, закладені в цій ситуації, в подальшому зумовили «дуалізм суспільного буття», яка полягала як мінімум у двох площинах – протистоянні Папи та Імператора, протиборстві релігійної та секу-

лярної тенденції. Тим часом, для європейської цивілізації істотний не тільки цей дуалізм, але і його опосередкованість певним нормативним порядком, який і задає єдність протилежностей і разом з тим – можливість їх конструктивного «зняття», легітимізуючи їх конфлікт і визначаючи допустиму міру його гостроти і руйнівності.

Розгляд феномену толерантності, як категорії наукового знання пов'язаний з аналізом релігійних воєн, коли соціальні відносини вилилися у відкрите протистояння Римської католицької церкви і реформістів в XVI столітті.

До числа перших опрацьованих концепцій толерантності відноситься «Послання про віротерпимість» Дж.Локка, який у 1689 році опублікував працю, присвячену аналізу наслідків Вестфальського миру, в якій розглядає віротерпимість крізь призму користі релігії для стабільності державного устрою.

До числа перших опрацьованих концепцій толерантності відноситься «Послання про віротерпимість» Дж.Локка, який у 1689 році опублікував працю, присвячену аналізу наслідків Вестфальського миру, в якій розглядає віротерпимість крізь призму користі релігії для стабільності державного устрою.

Сам термін толерантність був затверджений в якості наукового поняття Вольтером у 1763 році в «Трактаті про віротерпимість», обумовленому спалахом релігійної нетерпимості в Тулузі. Вольтер, не критикуючи жодну релігію, показує, як вони, які містять у своїй основі принцип милосердя, руйнуються забобонами і нетерпимістю. Йому належить одна з найбільш відточених на поточний момент формулювань принципу толерантності: «Я не згоден ні з одним із Ваших слів, але готовий померти за Ваше право ці слова говорити».

Сучасний підхід до розуміння феномену толерантності багато в чому ґрунтується на праці Дж.Міля «Про свободу» (1859 рік), де підставою толерантності служить визнання цінності відмінності. Дж.Міллє вважає, що «суспільство буде тим більш розвинене, чим більше різних способів життя знаходять в ньому собі притулок».

Проблема толерантності протягом багатьох років залишається центральною у філософських працях Майкла Уолцера. «Предметом мого дослідження, – писав він, – є терпимість або, краще сказати, те, що робить мирне співіснування груп людей з різною

історією, культурою і самосвідомістю, адже саме завдяки терпимості таке співіснування стає можливим» [96, с.79]. М. Уолцер, аналізуючи типи толерантності і їхній розвиток, звертає увагу на те, що терпимість уможливує існування відмінностей, відмінності ж обумовлюють необхідність терпимості. Науковець, розглядаючи толерантність як соціально значиму характеристику, визначає її як особливий позитивний спосіб прийняття відмінностей, який виключає розвиток конфронтації і ксенофобії.

Запропонована Уолцером типологія толерантності покликана показати усе різноманіття тих взаємодій між людьми, групами, спільнотами, які можуть розумітися як толерантні. Фактично розгляд цих видів вводить аналіз тієї характеристики толерантності, згідно якої терпимість до відмінностей є сама по собі різною: як моральний вибір, як психологічна властивість, як передумова, що звільняє людину від влади і примусу.

Активне вивчення феномена толерантності в рамках соціальної психології починається у другій половині ХХ століття. На поточному етапі свого розвитку феноменологія толерантності відрізняється множинністю підходів до визначення явища, що свідчить з одного боку про накопичення достатньої кількості емпіричного матеріалу для опису багатоплановості феномена, а з іншого – підтверджує відносно недовгий термін розробки даної теорії.

У Декларації принципів толерантності (16 листопада 1995 р.) – «толерантність» означає повагу, прийняття і правильне розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, наших форм самовираження і способів прояву людської індивідуальності. Їй сприяють знання, відкритість у спілкуванні, свобода думки, совісті і переконань. Толерантність – це гармонія в різноманітті. Це не тільки моральний обов'язок, а й політична та правова потреба. Толерантність – це чеснота, яка робить можливим досягнення миру і сприяє заміні культури війни культурою світу».

«Філософський енциклопедичний словник» дає таке визначення толерантності: «Толерантність – від лат. *tolerantia* – терпимість – термін, що ним позначають доброзичливе або принаймні стримане ставлення до індивідуальних та групових відмінностей (релігійних, етнічних, культурних, цивілізаційних)» [84].

«Соціологічний енциклопедичний словник» розділяє значення терміну толерантність на: 1) терпимість до чужого способу життя, поведінки, звичаїв, почуттів, ідей, думок, вірувань; 2) відсутність або послаблення реагування на несприятливі фактори, в разі зниження чуттєвості до їх дії [80].

«Український педагогічний словник» дає визначення толерантності як терпимості до чужих думок та вірувань [83].

Ідея толерантності, так як вона сьогодні визначається (терміном толерантність (від лат. *tolerantia* – терпимість) позначає доброзичливе або принаймні стримане ставлення до індивідуальних та групових відмінностей (релігійних, етнічних, культурних, цивілізаційних), пройшла певну еволюцію, а саме від ідеї віротерпимості до принципу плюралізму. Французький філософ П. Рікер дає цьому таке пояснення: «... якщо толерантність і є якийсь феномен, такий пізній в історії ментальностей, то це тому, що він вимагає жертв, на які кожний табір із зусиллями може наважитися у присутності іншого» [69]. Адже світоглядною основою толерантності є цінування різноманітності природної, індивідуальної, суспільної, культурної.

Сьогодні термін «толерантність» використовується у різних поєднаннях, що позначають відмінні один від одного соціальні явища і процеси, різні змістовні характеристики: внутрішньосімейна толерантність, расова толерантність, статева толерантність, міжетнічна, міжконфесійна, фізична і т.п. Розгляд феномена толерантності дозволяє зробити висновок про те, що дане явище виявляється у всіх областях людського існування, в тому числі і у педагогічній реальності. При цьому головним смисловим контекстом в усіх випадках є терпиме, шанобливе ставлення до «іншого», відмінного від «мене самого», в ім'я співпраці з «ним», «іншим».

На думку Є. Бистрицького, толерантність включає в себе ознаку допустимості відхилень від певних стандартів або критеріїв і є певною здатністю до терпимості, самоконтролю, обмеження. Бути толерантним – означає практично приборкувати себе по відношенню до чогось або когось чужого або відмінного. Самообмеження передбачає силу волі [17, с.41].

У працях О. Асмолова толерантність являє собою норму цивілізованого компромісу між конкуруючими культурами і готовні-

стю до прийняття інших логік і поглядів, які виступають як умова збереження різноманітності, свого роду історичного права на відмінність, несхожість, інакшість. В даному випадку характеристиками толерантності є: по-перше, прояв витримки, самовладання, миролюбності, терпіння до чужої думки, поведінки; по-друге, прояв високих адаптивних здібностей, пристосування до навколишнього природного і соціального середовища; по-третє, більш мирний вихід з гострих конфліктних ситуацій [8, с.23]. Г. Солдатова, М. Поташник та Є. Соколова, говорячи про толерантність, однією з важливих її якостей називають єдність або відкритість до інших людей. Г. Солдатова вважає, що сутність толерантності полягає у визнанні єдності і різноманіття людства, готовність визнати «інших» такими, якими вони є, і взаємодіяти з ними на основі згоди.

Не менш цікаве наукове положення Р. Валітової про толерантність і її основні компоненти. Під «толерантністю» автор розуміє «моральну чесноту особистості, що характеризує її ставлення до іншої, як вільної, рівної, гідної особистості, яке полягає у добровільному і свідомому придушенні почуття неприйняття, викликаного його певними властивостями, як зовнішніми (расові, національні особливості), так і внутрішніми (релігія, традиції, моральні переваги) в налаштованості на діалог і розуміння іншого» [12, с.17].

Таким чином, до компонентів толерантності вона відносить: визнання, прийняття, повага і розуміння.

Необхідно сказати про те, що вчені виділяють різні критерії толерантності (Т. Поштарьова та ін.), до яких відносять:

- рівноправність (рівний доступ до соціальних благ, до освітніх, управлінських можливостей для всіх людей незалежно від їхньої статі, раси, національності, релігії та ін.);
- взаємоповага членів групи або суспільства, доброзичливість і терпиме ставлення до членів різних груп (біженців, інвалідів, людям сексуальних меншин та ін.);
- рівні можливості участі в політичному житті всіх членів суспільства;
- збереження і розвиток культурної самобутності та мов національних меншин;

- охоплення подіями громадського характеру, святами якомога більшої кількості людей, якщо це не суперечить їхнім культурним традиціям і релігійним віруванням;
- можливість слідувати своїм традиціям для всіх культур, представлених в суспільстві;
- свобода віросповідання за умови, що це не ущемляє права і можливості інших членів суспільства;
- співпраця та солідарність у вирішенні спільних проблем;
- позитивна «лексика в найбільш уразливих сферах міжетнічних, міжрасових відносин, у відносинах між статями [67].

О. Шаюк пропонує наступну сутнісно-психологічну характеристику толерантності в контекстах різних методологічних підходів:

- аксіологічний підхід. Визначає толерантність як «цінність у собі», тобто як дієву здатність до терпимості, милосердя, любові, і характеризує високу зрілість ціннісно-сміслової сфери людини; ознаки-риси толерантності: цінність, співіснування з усім інакшим, подолання насильства, терпимість, безконфліктність, визнання за іншими права на володіння істиною, активна позиція, основа для духовного зростання;
 - ідеально-типологічний підхід інтерпретує толерантність як моральний обов'язок; ознаки-риси толерантності: норма моралі, моральний ідеал, принцип взаємності та справедливості, право вільного самовираження, ідеал свободи;
 - конфліктологічний підхід відображає толерантність як активне взаємопроникнення культур, переконань тощо; ознаки-риси толерантності: активне взаємопроникнення, конструктивне опоненство, плюралізм, демократія;
 - онтолого-історичний підхід відстежує динаміку розвитку та становлення толерантності як певного способу співіснування груп у процесі історичного розвитку людства; ознаки-риси толерантності: моральний принцип, взаємна повага, ділове співіснування, неагресивне протистояння, суперечність, прийнята відмінність;
 - гносеологічний підхід обґрунтовує недосконалість влас-

- них знань і можливість пізнання істини та іншого знання; ознаки-риси толерантності: (не) достовірність, (не) істинність, (не) реальність, співвідношення з іншим;
- ксенологічний підхід базується на утвердженні різного ставлення до чужого, іншого, альтернативного; ознаки-риси толерантності: усвідомлене прийняття, повага, емпатія, співчуття, байдужість, нормування взаємостосунків;
 - екзистенційно-гуманістичний підхід розглядає толерантність як спосіб буття і вершинний рівень його досконалості; ознаки-риси толерантності: цілі, цінності, пріоритети, вільний вибір, життєва позиція, сенс життя, відповідальний вибір;
 - соціокультурний підхід реалізує толерантність як інтенцію загальнолюдських потреб та інтересів, засадничих передумов, соціальних зв'язків та форм комунікативно доцільних відносин; ознаки-риси толерантності: діалог, роз'яснення, переконання, співробітництво, взаємодопомога, порозуміння, компроміс, відкритість переживанням і світу тощо;
 - вітакультурний підхід (метапідхід) уможливує досягнення вищих рівнів толерантності у життєдіяльності різних суб'єктних організованостей (особа, група, етнос, нація, соціум, людство) шляхом налагодження повноцінних, передусім у соціально-психологічному форматі, взаємодій і взаємостосунків; заперечує агресію та інтолерантність у будь-яких формах; ознаки-риси толерантності: паритетність взаємостосунків, гуманність поведінки і вчинків, взаємо- і самоповага; єдиний для всіх, чітко рубрикований, психолого-педагогічний зміст; ситуативна само актуалізація, соціальне здоров'я, спонтанність і духовність, інноваційно-психологічний клімат, духовна аура, взаємо- і самотворення [88].

Існує типологія толерантності за соціальними сферами її буття:

1. Комунікативна толерантність. Й. Стернін вважає «комунікативну толерантність однією з граней, тобто складовою частиною толерантності взагалі як компонента концептосфери народу, що проявляється в спілкуванні та об'єктивується спілкуванням. Кому-

нікативний аспект толерантності є складником когнітивної свідомості нації...», оскільки «комунікативна поведінка народу зазвичай демонструє помітну національну специфіку навіть у народів із близькими культурними традиціями». Науковець називає комунікативну категорію одиницею комунікативної свідомості народу – тобто тією частиною свідомості, яка відповідає за спілкування, концептом високого рівня абстракції, що визначає певний аспект комунікативної поведінки народу.

2. Гендерна толерантність – неупереджене ставлення до представників іншої статі, неприпустимість апріорного приписування людині недоліків іншої статі, відсутність ідей про перевагу однієї статі над іншою.

3. Вікова толерантність – неупередженість до «недоліків» людини, пов'язаних з її віком. Вікова толерантність цілком може поєднуватися із прийнятою у багатьох культурах повагою до осіб похилого віку.

4. Освітня толерантність: очевидно, що даний тип толерантності має відношення до побутової сфери і не пов'язаний з обговорюваними питаннями, де рівень освіти суб'єктів права є вирішальним чинником.

5. Міжнаціональна толерантність – ставлення до представників різних націй, здатність не переносити недоліки і негативні дії окремих представників національності на інших людей, ставитися до будь-якої людини з позиції «презумпції національної невинності». Міжнаціональна толерантність – системна сукупність психологічних настанов, відчуттів, певного набору знань і суспільно-правових норм (виражених через закон або традиції), а також світоглядно-поведінкових орієнтацій, які припускають терпиме або прийнятне ставлення представників якоїсь однієї національності (зокрема, на особистому рівні) до інших інонаціональних явищ (мови, культури, звичаїв, норм поведінки тощо). Сенс поняття толерантності містить поряд із просто терпимим ставленням принципи загальнолюдської моралі, що проявляються у пошані і обов'язковому дотриманні прав усіх народів світу; в усвідомленні єдності і загального взаємозв'язку різних етнокультур, в широких знаннях про мови, культури і походження різних народів, особливо тих, з якими

відбувається безпосередній контакт; у неприйнятті війн, анексії та інших форм насильства у відносинах між національностями; у вирішенні міжнародних проблем на основі балансу інтересів.

6. Расова толерантність – відсутність упереджень до представників іншої раси.

7. Релігійна толерантність – ставлення до догматів різних конфесій, релігійності з боку віруючих і невіруючих, представників різних конфесійних груп. Під релігійною толерантністю чи віротерпимістю розуміється як рівне ставлення держави до всіх релігій і віросповідань, так і толерантність, що існує у міжрелігійних і міжконфесійних відносинах. Саме релігійні та конфесійні суперечки лежать в основі більшості самих страшних світових конфліктів минулого та сьогодення. Тому важливим завданням є пошук потенційної можливості суміщення ментальних компонентів віри, поступового фокусування на все більш етичних пріоритетах, спираючись на позитивне, що об'єднує народи та конфесії, знаходити шляхи до мирного співіснування.

8. Правова толерантність проявляється в юридичній поведінці. Поведінка у дусі толерантності суб'єктів юридичної діяльності сприятиме вирішенню найбільш актуального завдання сучасності, від якого залежить подальший розвиток людства, – переходу від психології протистояння, підозрілості і насильства до культури миру, довіри, зміцнення національної і міжнародної стабільності, миру і безпеки невоєнними, гуманними методами;

9. Географічна толерантність – неупередженість до жителів невеликих або провінційних міст, сіл та інших регіонів з боку столичних жителів і навпаки.

10. Міжкласова толерантність – терпиме ставлення до представників різних майнових шарів – багатих до бідних, бідних до багатих.

11. Фізіологічна толерантність – ставлення до хворих, інвалідів, фізично неповноцінних, осіб із зовнішніми недоліками і т.д.

12. Політична толерантність – ставлення до діяльності різних партій і об'єднань, висловлювань їх членів і т. д. Політична толерантність передбачає, що ми у достатній мірі довіряємо нашим політичним опонентам, щоб дозволити їм організуватися, провести

виборчу кампанію і сформувати уряд. Політична толерантність – найскладніше поняття. Толерантність у політиці скоріше віртуальний, бажаний стан, ніж реальний, і навряд чи толерантність є складовою формули влади. Політика – це боротьба за чужі ресурси і сфери впливу. Експансія такого роду і толерантність навряд чи можуть бути сумісними. Для політичних дій характерна дистанція між прихованим від суспільства і показаним йому, між словом і ділом. Якщо демократичні процеси пов'язані зі зростанням ролі громадянського суспільства і формуванням цивілізованої опозиції, такого роду дистанція природнім шляхом скорочується, і шанси толерантної політики зростають.

13. Сексуально орієнтована толерантність – неупередженість стосовно осіб з нетрадиційною сексуальною орієнтацією;

14. Маргінальна толерантність (толерантність стосовно маргіналів) – ставлення до жебраків, наркоманів, алкоголіків, ув'язнених і т. д. (В.Ляпунова).

Таким чином, узагальнюючи результати виконаного аналізу, можна зробити висновок, що поняття толерантності формувалося і трансформувалося протягом багатьох століть, і цей процес триває досі, накопичуючи різнобічні значення. Термін «толерантність» прагне охопити всі сторони дійсності, в якій різноманітні прояви нетерпимості вимагають нових засобів подолання.

Толерантність можна відносити до тих цінностей, які безпосередньо необхідні для формування духовно багатой особистості та фахівця зокрема. Це загальнолюдська якість особистості, що виражається через послаблення її реакції на негативні фактори соціального середовища, вміння розуміти відмінний духовний стан чи інші погляди, терпимо ставитися до них і поважати гідність їх носіїв, переслідуючи мету культурного з'ясування розбіжностей. Натомість толерантність характеризує лише ту особистість, яка відкрита до сприйняття інших культур, здатна поважати багатогранність людської думки та цінностей, запобігати конфліктам або розв'язувати їх ненасильницькими засобами.

Застосування терміна «толерантність», як уявляється, зумовлено його сильною, активною формою, правовим, суспільно-політичним, моральним принциповим характером. Він визначає соціокуль-

турний рівень міжособової і міжгрупової взаємодії. Сімейні, дружні, сусідські, інтимні відносини характеризуються, як правило, терміном «терпимість». У науковому обігу терміни «терпимість» і «толерантність» часто використовують як синоніми. Ці поняття мають у певному сенсі спільні етимологічні корені. «Сучасний словник іноземних слів» містить таке визначення: «Толерантність – терпимість, терпіння, стійкість, витривалість, поблажливість до чого-небудь, здатність переносити несприятливий вплив». С. Ожегов надає таке трактування терпимості: «Терпимість – терпиме ставлення до чого-небудь. Терпимий – такий, що може терпіти, з яким можна миритися, що вміє без ворожнечі, терпляче ставитись до чужої думки, характеру».

У контексті такого розуміння, стверджує М. Хомяков, вживане на буденному рівні поняття «терпимість» є не що інше, як нерозвинене, неповноцінна форма толерантності. Він висловлює думку про те, що «сьогодні вже абсолютно неприпустимо змішувати толерантність з терпінням або навіть «терпимістю», як вимушеним допущенням буття іншого. З одного боку, в сучасному суспільстві толерантність може функціонувати саме як активне ставлення до іншого, а не абстинентизм або байдужість. З іншого боку, вона має на увазі свідоме визнання прав і свобод іншого як незалежно від його етнічних, релігійних або гендерних характеристик, так і безвідносно до його сили чи слабкості. Інакше кажучи, толерантність в сучасному її розумінні означає діяльне допущення існування іншого навіть при наявності можливості здійснити той чи інший вплив на це існування».

Нажаль, в сучасному суспільстві все більшого поширення набуває явище інтолерантності, зумовлюючи появу таких негативних соціально-психологічних явищ, як збільшення кількості злочинів, терористичних актів, етнічну, релігійну, культурну нетерпимість, негативне ставлення до окремих категорій осіб, зокрема інвалідів.

В цілому поняття «інтолерантність» розглядається з позиції його психологічного і соціального значення та використовується в ситуаціях, коли чийсь образ почуттів, думок чи дій оцінюється як відмінний від очікувано-звичного, виглядає загрозово і викликає несхвалення [58].

В. Мижа виділяє стадії формування інтолерантності як індиві-

дуально-особистісного прояву: загальна інформація щодо суб'єкта взаємодії; формування негативного враження про особистість чи групу; виділення подібних і відмінних ознак; відсутність поваги до відмінностей та ідентичності іншого; перехід від простого споглядання до активних дискримінуючих дій. Науковець виділяє такі показники інтолерантності, як наявність негативних стереотипів, кепкування, дискримінація, остракізм, цькування, переслідування, приниження, сегрегація, репресії, розправа [51].

Слід зазначити, що розподіл людей на толерантних та інтолерантних досить умовний. Кожна людина у своєму житті вчиняє як толерантно, так й інтолерантно. Однак схильність поводити себе так чи інакше може стати стійкою особистісною рисою. Толерантна особистість відрізняється від інтолерантної. Цих відмінностей досить багато.

1. Знання самого себе. Толерантні люди намагаються розібратися у своїх достоїнствах і вадах. Вони ставляться до себе критично і не прагнуть в усіх своїх прикростях і напастях звинувачувати оточуючих. Інтолерантні люди помічають у себе більше достоїнств, ніж вад. У своїх проблемах вони схильні звинувачувати оточуючих. Психологи виявили, що у толерантної особистості значно більший розрив між «Я-ідеальним» (уява про те, яким би я хотів стати) і «Я реальним» (уява про те, яким я єсть), ніж у інтолерантної людини, у якої обидва «Я» практично сходяться. Толерантні люди, знаючи про свої достоїнства й вади, менше задоволені собою, але у зв'язку з цим мають вищий потенціал для саморозвитку.

2. Захищеність. Інтолерантній людині важче жити у злагоді не тільки з оточуючими, але й з самою собою. Вона остерігається свого соціального оточення й навіть самої себе: боїться своїх інстинктів, почуттів, живе з відчуттям постійної для себе загрози. Толерантна людина за звичай відчуває себе у безпеці, тому не прагне захищатися від інших людей. Відсутність загрози або впевненість у тому, що її можна подолати – важлива умова формування толерантної особистості.

3. Відповідальність. Інтолерантна людина вважає, що події, які відбуваються, від нього не залежать. Вона прагне зняти з себе відповідальність за те, що відбувається з нею і навколо неї. Ця осо-

близькість призводить до формування забобонів щодо інших людей. Позиція така – не я ненавиджу та спричиняю шкоду людям, а вони ненавидять мене і шкодять мені. Толерантні люди не перекладають відповідальність на інших, вони завжди готові відповідати за свої вчинки.

4. Потреба у визначенні. Інтолерантні люди розділяють світ на дві частини: чорну й білу. Для них не існує відтінків. Є тільки два сорти людей – погані й хороші. Вони роблять акцент на різницю між «своїми» й «чужими». Їм важко ставитися до подій нейтрально. Вони або схвалюють їх, або ні. Толерантна людина, навпаки, бачить світ у всій його різноманітності.

5. Орієнтація на себе – орієнтація на інших. Толерантні люди більше зорієнтовані на себе в роботі, творчому процесі, теоретичних роздумах. У проблемних ситуаціях вони схильні звинувачувати себе, а не оточуючих. Такі люди прагнуть до особистісної незалежності більше, ніж до приналежності до зовнішніх інститутів, тому що їм не треба за когось ховатися.

6. Здатність до емпатії. Ця здатність визначається як соціальна чутливість, вміння формулювати правильні судження про інших людей. В одному з експериментальних досліджень виявлялась здатність до емпатії у толерантних та інтолерантних студентів... Протягом 20 хвилин студенти однієї статі й віку розмовляли на різноманітні теми віч-на-віч. Кожен формував свою уяву про співрозмовника. Виявилось, що інтолерантні люди оцінювали своїх партнерів за своїм образом і подобою, тобто ті виглядали в їх очах інтолерантними особистостями. Толерантні студенти виявилися більш докладними в своїх судженнях і адекватно оцінили як толерантних, так й інтолерантних співрозмовників.

7. Почуття гумору. Відчуття гумору і здатність посміятися над собою – важливі риси толерантної особистості. Такі люди вміють посміятися над своїми вадами, і вони не прагнуть до переваги над іншими.

8. Авторитаризм. Для інтолерантної особистості надзвичайно важлива суспільна ієрархія. Коли американських студентів просили назвати людей, яких вони вважають великими, інтолерантні назвали імена лідерів, які мали владу над іншими (Наполеон, Бісмарк

та ін.), а толерантні в силу своїх власних особливостей назвали вчених, артистів (Чаплін, Ейнштейн і под.). Інтолерантну особистість влаштовує життя в авторитарному суспільстві із сильною владою. Така особистість впевнена, що жорстка дисципліна дуже важлива. Толерантна людина віддає перевагу життю у вільному демократичному суспільстві.

Таким чином, ми маємо два шляхи розвитку особистості: інтолерантний і толерантний. Перший шлях характеризується уявленням про власну винятковість і прагненням переносити відповідальність на оточуючих, відчуттям загрози, що нависла, потребою у жорсткому порядку і бажанням сильної влади. Другий – це шлях вільної, усвідомлюючої себе людини, з позитивним ставленням до оточуючих і доброзичливим відношенням до світу.

Феномен міжетнічної толерантності надзвичайно складний і актуальний у суспільному розвитку поліетнічних країн сучасного світу, він багато в чому впливає на характер і спрямованість їх етнонаціонального розвитку.

Одним з найважливіших завдань українського сучасного соціуму є формування міжетнічної толерантності. Важливість вирішення цього завдання зумовлена такими факторами, як:

- потреба забезпечення суспільної стабільності, узгодженні інтересів великої кількості різноманітних в етнічному, культурному, мовному та релігійному відношеннях спільнот;
- збереження етнічної ідентичності та культурної самобутності в Україні (це стосується не тільки етнічних меншин, а й титульної нації) [52].

Особливістю толерантності на макрорівні в Україні є регіональна субкультурність. Українська дослідниця О. Кривицька, визнаючи чинники національної толерантності й ідентичності через регіональну специфікацію, зауважує, що той факт, що українці мешкали на землях, які входили до складу інших держав, сформував толерантність як одну з їх основних рис. Вона разом із терпимістю була елементом самозахисту в умовах відсутності держави.

О. Сухомлинська вказує на те, що національне виховання в Україні має спиратися на ідеї виховання толерантності та полікультурності, якщо ми вважаємо, що розбудовуємо громадянське сус-

пільство і рухаємося у Європу. Основна ідея полікультурної освіти проявляється в розвитку кроскультурних здібностей, які дають змогу молоді адаптуватися в різних культурних середовищах. Визначаючи суспільство полікультурним, ми повинні враховувати такі два аспекти: 1) переосмислення уявлень про культурну цілісність (монолітність) суспільства, що включає відмову від спроби інтегрувати різні етнічні групи, тому що інтеграція передбачає «розгляд» у домінуючій культурі 2) переосмислення поняття «культурного різноманіття»: необхідність враховувати відносини домінування між різними культурами, аналізувати міжкультурні взаємини, а не лише стимулювати «інтерес до екзотичного» [82].

Етнопсихологічний аналіз досліджуваного явища дає можливість визначити атрибути міжетнічної толерантності. До них науковці відносять: стійкість до впливу, тиску з боку інших; визнання права Іншого мати власну думку; асертивність – захист власної думки, ідей, інтересів при визнанні права Іншого мати і відстоювати ідеї, інтереси; довіра до Іншого, яка ґрунтується на тому, що поведінка цієї людини не завдасть тобі шкоди; інтерес до думки Іншого.

Отже, міжетнічна толерантність – основоположна якість людини, яка забезпечує ефективність стосунків, розуміння, поваги до іншої нації, етносу, культури, конфесії.

У преамбулі статуту ООН міжетнічна толерантність означає «проявляти терпимість і жити разом, в мирі один з одним як добрі сусіди». У Декларації принципів толерантності зазначається, що міжетнічна толерантність – це «прийняття і правильне розуміння великого різноманіття культур нашого світу, наших форм самовираження та способів прояву людської індивідуальності, коли кожен має право дотримуватися своїх переконань і признає таке ж право за іншими».

Науковці Є. Боброва та В. Фурманова у своїх працях вивчають міжетнічну толерантність у контексті діалогу культур, який, на їхню думку, є способом загальнолюдського спілкування, що охоплює обмін інформацією і культурними цінностями в контексті міжетнічної комунікації. Зокрема, В. Фурманова виділила такі характеристики міжкультурної комунікації: взаємодія культур у конкретному часі

та просторі, де культурні контакти набувають певних форм і знаходять свій вираз у взаємодії та діалозі; взаємодія культур, що полягає у виявленні загальнолюдського і специфічного кожної культури як системи; взаємодія культур через екстеріоризацію мови і вербальний зміст, що визначає картину світу [86].

І. Кушніренко (українська дослідниця міжетнічної толерантності у політичному процесі України) розрізняє «толерантність» і «міжетнічну толерантність», де толерантність об'єктивно необхідна як обов'язковий регулятивний засіб, як багатопланова «організаційна сила» у розвитку суспільства та соціальної свідомості, що дає змогу розглядати її як структуроутворювальний компонент в організації суспільства і досягненні політичного прогресу. Тоді як міжетнічна толерантність – специфічна риса національного характеру, яка проявляється в терпимості та оцінці національного «вони», рівнозначному «ми». За своєю суттю міжнаціональна толерантність є світоглядною основою етнічного розмаїття та одночасно політикою компромісу, згоди та єдності. Тому міжетнічна толерантність стала одним із принципів державної національної політики, для якого характерна співпраця різних національностей [48].

В. Євтух дає визначення досліджуваного феномену: «міжетнічна толерантність (від лат. *tolerare* – терпіти) – терпиме ставлення представників однієї етнічної спільноти до представників іншої спільноти, відмінних культурницьких традицій, готовність до позитивної взаємодії з носіями різноманітних етнічностей» [34, с.5].

З точки зору психологів Г. Солдатової та Л. Шайгерової, міжетнічна толерантність визначається як здатність людини налагоджувати позитивні взаємини з іншими та світом у цілому, формувати власний позитивний образ. Значущими особистісними складовими толерантності дослідниці вважають оптимальний рівень емпатійності, гнучкості, комунікабельності [36].

Таким чином, міжетнічна толерантність – складне особистісне утворення, яке дозволяє особистості вільно та успішно взаємодіяти з іншими у полікультурному суспільстві. Її формування потребує цілеспрямованого психолого-педагогічного впливу та відповідних умов: гуманізації навчально-виховного процесу, впровадження інноваційних технологій, проєктування та створення культурно-ос-

вітнього середовища.

Структура міжетнічної толерантності представлена наступними компонентами: когнітивний, емоційний, особистісний, конативний й етнічно-орієнтований, які мають наступні рівні прояву: гностичний, афективний, мотиваційноціннісний, поведінковий та ідентифікаційний.

Гностичний рівень прояву включає в себе знання і уявлення про міжетнічну толерантність, міжетнічні конфлікти, стереотипи, знання і уявлення про національний характер.

Афективний рівень прояву проявляється на рівні емоційності та в терпимому ставленні до інших, самовладанні, витримці, сприйнятті і оцінці своїх дій та інших людей з точки зору толерантної культури.

Мотиваційно-ціннісний рівень прояву включає: спрямованість особистості, її мотивацію; поширення ціннісної орієнтації на діяльність; ригідності як риси особистості. У пізнавальній діяльності ригідність виявляється в повільній зміні уявлень при зміні умов життя, діяльності; в емоційному житті – у заклякості, млявості, нерухливості по чуттів; у поведінці – у негнучкості, інертності мотивів поведінки та морально-етичних вчинків при цілковитій очевидності їх недоцільності.

Поведінковий рівень прояву включає в себе комунікативність, зокрема, толерантну комунікативність і комунікативну настанову. В основу комунікативної толерантності закладається комунікативна настанова, тобто здатність особистості реагувати на ті або інші типи партнерів по взаємодії певним чином, а ця взаємодія обумовлена досвідом спілкування, оцінками і переживаннями їх сутності, поглядів і поведінки.

Ідентифікаційний рівень розглядається як етнічна норма, до якої відноситься ціннісна орієнтація вивчаємої культури та ступінь сформованості міжетнічної ідентичності у сферах можливого прояву.

Міжетнічна толерантність, у контексті нашого дослідження, це цілісне утворення, що має свою структуру, яка складається з наступних основних компонентів: когнітивного, емоційного, особистісного, конативного і етнічно-орієнтованого. Головними завданнями формування компонентів міжетнічної толерантності

особистості вважаємо: підвищення рівня усвідомлення актуальності цінності толерантності, самоцінності, цінності іншого, цінності діалогічного спілкування; розвиток особистісних та професійних якостей (самоприйняття, рефлексії, децентрації, емпатії, установок на прийняття іншого); відпрацювання навичок толерантної взаємодії, актуалізація рефлексивного процесу саморозвитку толерантності; актуалізація інтересу до інших людей, самого себе.

Цікаво знати:

Методики дослідження толерантності:

- 1) Методика «Експрес-опитувальник «Індекс толерантності» (за Г.Солдатовою, О.Кравцовою, О.Хухлаєвим, Л.Шайгеровою);
- 2) Методика діагностики загальної комунікативної толерантності (за В.Бойко);
- 3) Методика «Опитувальник оцінки нервово-психічної стійкості» – психофізіологічний рівень;
- 4) Методика «Тест дивергентного (творчого) мислення Ф. Вільямса» – психологічний рівень (когнітивний компонент);
- 5) Методика «Опитувальник для діагностики здібності до емпатії (за А.Мехрабіаном, Н.Епштейном)» – психологічний рівень (емоційний компонент);
- 6) Методика Н. Холла на визначення рівня емоційного інтелекту – психологічний рівень (емоційний компонент);
- 7) Методика дослідження малюнкової фрустрації (за С. Розенцвейгом) – психологічний рівень (поведінковий компонент);
- 8) Опитувальник Ш. Шварца для вивчення цінностей особистості (Schwartz Values Inventory-SVI), адаптований В.Карандашевим.

Запитання для самоконтролю:

1. Яке із визначень поняття толерантності вам імпонує найбільше?
2. Чому, на Ваш погляд, у різних країнах визначення толерантності різні? Що на вашу думку об'єднує ці визначення?
3. У чому, на Вашу думку, полягає актуальність феномену

міжетнічної толерантності? Чому позитивна етнічна ідентичність особистості вважається основою міжетнічної толерантності?

4. Як розмежувати поняття «етнічна толерантність», «міжетнічна толерантність», «міжнаціональна толерантність», «етнонаціональна толерантність»?
5. Реальний випадок: у цьому році в УжНУ в магістратуру з педагогіки вступила студентка з Росії (м.Кострома) з російським дипломом, російським паспортом, яка тимчасово проживає в Ужгороді. Яким може бути ставлення до неї з боку викладачів, студентів, зважаючи на непрості відносини України й Росії? Обґрунтуйте Вашу позицію.
6. У чому проявляється толерантна або інтолерантна позиція педагога по відношенню до учнів, батьків, колег? Чи стосується питання толерантності тільки міжкультурних відносин? Якщо ні, то у яких ще сферах взаємодії може виявлятися толерантність / інтолерантність педагога?

Тема 4.

ПОЛІКУЛЬТУРНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЯК ЗАСІБ ФОРМУВАННЯ МІЖЕТНІЧНОЇ ТОЛЕРАНТНОСТІ

План

1. Сутність і зміст поняття «полікультурне середовище».
2. Проблеми культурної взаємодії в контексті полікультурного і поліетнічного освітнього простору.
3. Роль полікультурного середовища закладу вищої освіти у формуванні міжетнічної толерантності майбутніх учителів початкової школи.

Рекомендована література: [4;7;8;9;10;12;14;17;19;28;31;33;34;35; 42;48;51;60;63;83;92;97].

Завдання для самостійної та індивідуальної роботи

1. Дослідження полікультурного середовища міста, району, області:

а) дослідити назви вулиць м. Мукачево (в честь яких видатних представників національних меншин вони названі: імена видатних угорців, словаків, румун, росіян, поляків та ін.? чи є якісь пам'ятки, які відтворюють культуру етнічних меншин області тощо);

б) здійснити дослідження в бібліотеках та книжкових крамницях міста, а також в університетській бібліотеці щодо наявності літератури етнічних меншин (окремо – мовою оригіналу і в перекладі). Виявити, яких найбільше, яких найменше, які не представлені зовсім.

2. Визначте основні, на Вашу думку, позитивні та негативні моменти виникнення педагогічних конфліктів на міжетнічному ґрунті.

3. Оцініть свій рівень комунікативної толерантності за 10-ти бальною шкалою. Обґрунтуйте свій вибір.

4. Визначте п'ять груп бар'єрів, які найбільшою мірою заважають Вам встановити оптимальні взаємостосунки з представниками нацменшин у поліетнічному середовищі.

5. Чи отримали Ви досвід взаємодії з молодшими школярами-представниками національних меншин під час педагогічної практики? Представте коротку доповідь.

6. Розробіть зміст консультативної бесіди для батьків на тему: «Традиції виховання дівчат у різних країнах світу».

Етносоціальна структура українського суспільства є досить складною й різноманітною. Кожна з етнічних спільнот принесла свою культуру на дану територію. На основі цього сформувався простір, в якому представники різних етнічних, релігійних, культурних груп мають жити на засадах рівноправності, толерантності, рівнозначності [47, с.9].

Досліджуючи сутність і зміст поняття «поліетнічне середовище», слід зазначити, що воно є об'єктом вивчення багатьох наук, зокрема філософії, соціології, політології, етнографії, психології та педагогіки. Неоднозначне трактування зазначених понять пов'язано з відсутністю єдиного визначення і частим вживанням у ряді синонімів «нація – етнос», «багатонаціональний» – «полікультурний», «поліетнічний», «середовище» – «соціум» – «простір».

Протягом усього життя особистість постійно є включеною у середовище, яке здійснює на неї вплив чи позитивний, чи навпаки негативний, що і виступає одним з факторів, який впливає на правильність поведінки, вибору вірного шляху у житті. Середовище людини відвіку є об'єктом наукового дослідження. Проте в останні десятиліття інтерес до вивчення проблем середовища багато разів зріс. Це пов'язано з усвідомленням значної ролі, яку грає середовище в житті людини, і зростаючою тривогою з приводу негативних впливів.

Відомо, що процес взаємодії середовища і людини носить двосторонній характер: з одного боку, середовище через свої структурні компоненти впливає на розвиток людини; з іншого боку, людина, вступаючи в соціальні відносини з іншими людьми, предме-

тами і явищами, створює це середовище, надаючи їй певну соціальну якість. Особливо виявляє себе така взаємодія, коли ми говоримо про педагогів.

Що стосується поняття «середовище», то в перекладі з англійської мови «environment», воно означає – оточення.

Існують інші трактування. Середовище – а) оточення, сукупність природних умов, в яких протікає діяльність людського суспільства, організмів (приклад – географічне середовище); б) навколишні соціально-побутові умови, обстановка, а також сукупність людей, пов'язаних спільністю цих умов (приклад – соціальне середовище).

С. Сергєєв розглядає середовище як дійсність, у якій відбувається утворююча діяльність людини в процесі діяльності в середовищі людина міняє його для досягнення своїх особистих і соціальних цілей. Людина змінюється в середовищі та безпосередньо середовищем. Середовище як посередник між реальністю і дійсністю [75, с.37].

У ході індивідуального розвитку людина вчиться визначати різні види середовища і діяти відповідно до їхнього характеру. Норми поведінки людини, вироблені в процесі культурного та історичного розвитку, закріплені в просторовій організації навколишнього середовища і певною мірою його структурують. Ці норми впливають на поведінку і мислення людини, на позиції, займані людиною в певних ситуаціях, пов'язаних із середовищем. Великий інтерес представляє стабільність поведінки людини в певному середовищі: незважаючи на те, що кожен з нас наділений індивідуальними рисами, структура середовища зобов'язує нас до певної поведінки.

Говорячи про взаємовідносини середовища і особистості, Т. Менг робить наступні висновки:

- середовище органічно включене у життєдіяльність людини і служить важливим фактором регуляції її поведінки;

- з будь-яким компонентом середовища людина пов'язана через процеси пристосування до нього, і, разом з тим, через процеси її перетворення;

- процес взаємодії особистості і середовища носить двосторонній характер. З одного боку, середовище через свої структурні

елементи впливає на формування особистості, з іншого боку, особистість, вступаючи у взаємодію з іншими особистостями, пред-
метами і явищами, створює це середовище, надаючи йому певну
соціальну якість;

- від того, як сформований образ середовища у свідомості лю-
дини, багато в чому залежить тип її поведінки [50].

У сучасній педагогіці «середовище» – це сукупність умов, які
оточують людину і взаємодіючих з ним як з організмом і особи-
стістю. Розрізняють внутрішнє і зовнішнє середовище. У взаємодії
середовища і особистості зміни особистості можуть відставати від
зміни середовища, що створює протиріччя, врахування яких є важ-
ливими для виховання і перевиховання особистості.

Для характеристики поліетнічного середовища, як правило,
вживаються терміни «багатонаціональне суспільство», «багатона-
ціональна країна» та ін. Однак, суспільства, до складу яких входять
різні етнічні групи, національні меншини, доцільніше розглядати
як поліетнічне середовище, що сприяє виявленню тенденцій і за-
кономірностей, які проявляються в різні періоди його функціону-
вання.

Поліетнічне середовище формується історичним шляхом вза-
ємовпливу різних етносів, що зосереджуються в одному регіоні. Ці
етноси можуть бути зовсім не схожими, мати різні критерії оцінки,
що не дозволяє виокремлювати чи підносити один з них над ін-
шим. Людина в більшості випадків не тільки зберігає прихильність
до рідної культури, але і може поєднувати у собі приналежність до
кількох культур.

Поліетнічне середовище являє собою єдність сутності та існу-
вання людини і націй, матеріальних і духовних чинників життєді-
яльності представників різних народів у певному соціальному про-
сторі й часі, в певних конкретно-історичних і географічних умо-
вах, які формують людину як суб'єкта етнічної самосвідомості та
культури, через яку відбувається привласнення загальнолюдської
культури. Воно включає в себе безпосереднє оточення особистості.

Крім цього, людям, що перебувають в поліетнічному середо-
вищі, властива велика інтернаціональна активність, у них більше
друзів серед інших національностей, зростає інтерес до міжнарод-

них акцій, розвиваються товариськість і доброзичливість по відношенню до тих, що оточують незалежно від їх національної приналежності. Члени поліетнічних суспільств повинні усвідомлювати, що різноманітність культур як віддзеркалення різноманіття шляхів людського розвитку вже само по собі цінно, оскільки збагачує існування людства, надає йому можливості для вибору в житті і діяльності варіантів (різноманіття зовнішнього вигляду, засобів і форм спілкування, способу господарювання, задоволення творчих потреб, видів державного пристрою і т.д.).

Поліетнічне середовище, будучи свого роду способом існування, діяльності і спілкування людей різних націй і народностей, включає безпосереднє оточення особистості і є єдністю суті і існування людини і націй, матеріальних і духовних чинників життєдіяльності представників різних народів в певному соціальному просторі і часі, в певних конкретноісторичних і географічних умовах. Т. Коваль визначила основні характеристики поліетнічного середовища: багатонаціональний та нестабільний склад населення; взаємодія представників різних національностей; взаємний вплив культур представників всіх національностей [42, с.53].

О. Будник переконана, що освітній процес неможливий без інноваційного оновлення. У сучасному світі глобалізація детермінує асиміляцію культур, тому актуальним залишається питання забезпечення рівних умов для полікультурної освіти студентів різних держав, конструктивного співіснування людини зі Світом; формування соціального досвіду. Отже, дієвим завданням підготовки сучасного майбутнього педагога є виховання в нього почуття громадянина Планети через почуття громадянина своєї держави з належним ставленням до рідної землі, мови, історії, релігії, культури, поваги до національних вартостей, державної символіки тощо [16, с.180].

Від сучасного учителя початкових класів вимагається глибоке розуміння сучасних реалій життя, і як наслідок, переосмислення мети, функцій поліетнічної роботи. Навчально-виховний процес у полікультурному середовищі – це досить складна інтерпретація його діяльності, в якій постають різні проблеми виховання особистості на засадах міжетнічної толерантності, які створюють необ-

хідні умови для співробітництва й активної діяльності всіх суб'єктів виховного процесу, значно посилюючи його ефективність.

В основу кардинальних змін у системі професійно-педагогічної підготовки майбутніх учителів покладено методологічні засади, які визначають роль педагога як суб'єкта поліетнічного середовища. Ця роль впливає із провідних філософських ідей стосовно сучасних світових концепцій, що поширюються в освітньому просторі: концепція глобалізації, що передбачає відповідність педагогічної освіти особливостям глобального розвитку, об'єднання кращих інтелектуальних ресурсів, міжнародне співробітництво в освітній сфері, побудоване на засадах діалогу і взаємодії культур; концепції регіоналізації (локалізації) відповідності педагогічної освіти регіональним полікультурним особливостям; положення про розвиток культур корінних народів та етнічних груп; розвиток локального партнерства міжкультурної взаємодії в освіті; відповідність навчальних програм педагогічної підготовки майбутніх учителів потребам регіону; концепція індивідуалізації, спрямована на посилення у майбутніх учителів мотивації, ініціативи, творчості в навчанні; їх залучення до світової та національної спадщини; розвиток ціннісних орієнтацій, знань, технологій, норм поведінки; розвиток особистісного потенціалу майбутнього педагога в соціальному, культурному, освітньому аспектах.

О. Будник визначає педагогічні принципи ефективного формування етновиховного середовища педагогічного навчального закладу – природовідповідності (концентр «Я – природа»), культуровідповідності (концентр «Я – культура»), гуманізації (концентр «Я – людина»), народності (концентр «Я – українець»), поліетнічності (концентр «Я – представник етнографічної групи» (подолянин, гуцул, бойко, поліщук...), полікультурності (концентр «Я – громадянин»), толерантності (концентр «Я – представник світової спільноти») та ін.

У моделюванні етновиховного середовища педагогічного навчального закладу дослідниця першочерговим вважає: максимальне врахування природних здібностей особистості студента, його етнопсихологічних та індивідуальних особливостей, пізнавальних інтересів; спрямування на вивчення передусім власного історичного

досвіду задля розвитку високої громадянської культури; орієнтацію на принципи демократії в організації освітньої діяльності на національному ґрунті; поєднання родинних і регіональних національних традицій, звичаїв і обрядів задля наповнення життєвого простору елементами духовності; формування готовності майбутніх учителів до професійної діяльності в полікультурному середовищі, вмінь розв'язувати і запобігати міжетнічним конфліктам; забезпечення умов для взаємозбагачення соціально-культурного досвіду виховання прогресивними педагогічними ідеями європейських націй і народів.

У процесі професійного становлення полікультурної особистості майбутнього вчителя початкової школи важливою характерною особливістю є емпатійність, оскільки вона є раціонально-інтуїтивною формою відображення іншої тлюдини, яка дозволяє подолати її психологічний захист і збагнути причини і наслідки реакцій з метою прогнозування та адекватного впливу на її поведінку [10].

У цьому контексті важливим завданням професійної підготовки майбутніх учителів початкової школи є врахування педагогічного потенціалу полікультурного компоненту професійної підготовки, передача повноцінних уявлень про культурне та мовно-культурне різноманіття сучасного українського суспільства, а також внесок інших культур в українську історію і знань про мови й переконаність у цінності культурного різноманіття; виховання у представників усіх національностей взаємного розуміння, поваги й терпимості, здатності до міжетнічного й міжкультурного діалогу; подолання комплексів культурної меншовартості [6, с.28].

Процес такої підготовки відбувається у поліетнічному освітньому середовищі. Найважливішою умовою реалізації полікультурної освіти є використання потенціалів поліетнічного навчально-виховного середовища й соціокультурного оточення з метою взаємозбагачення, взаєморозуміння суб'єктів освітнього процесу, задоволення пізнавальних, культурних, освітніх інтересів і потреб студентів, виховання їх у дусі миру.

Загалом дослідники визначають поліетнічний освітній простір визначається як такий, що відбиває специфічні характеристики етнічного різноманіття і служить універсальним освітнім середови-

щем соціалізації представників різних національностей, що включає в себе як формальні (дитячі садки, школи, училища, вузи), так і неформальні (родина, друзі, сусіди тощо) структури. Вищою цінністю полікультурного освітнього простору є людина, особистість, а головний зміст і ціль освіти пов'язані з його розвитком, соціально-педагогічною підтримкою, захистом індивідуальності. У цьому просторі мовний і позамовний зміст діяльності і сама діяльність освоюються індивідуально і спільно. Результатом виступають мовні здобутки, розглянуті як сукупність текстів, що створюються за допомогою різноманітних засобів культури, та мови.

Суб'єкти освітнього процесу взаємодіють на рівні загальнолюдської й індивідуальної культури (полімовної концептосфери) з метою мовного самовизначення для наступної самореалізації. Результатом взаємодії також виступають мовні здобутки, що формують полімовний простір особистості. Полімовний освітній простір розглядається вченими у контексті ідей культурного і мовного плюралізму, гуманітаризації і гуманізації освіти.

Цікаво знати:

Вивчення «етнічності» було започатковано ще у другій половині XIX ст. французьким істориком і соціологом Е. Ренаном.

Початок фундаментальних розробок концепцій етнічності пов'язується з прізвищами двох видатних американських вчених Н. Глейзера та Д. Мойніхена, зокрема, з появою у 1963 р. їх відомої роботи «Поза плавильним котлом».

У Франції на початку XIX століття ідеями міжетнічної солідарності, співпраці переймався М.-А. Жульєн Празький, за ініціативою якого було створено Французьку спілку об'єднаних націй. М.-А. Жульєн Празький вимагав співпраці різних держав в організації освіти. Він одним із перших довів, що тісні контакти між країнами з питань освіти призводять і до порозуміння на політичному рівні. Відтак, французький діяч обґрунтував роль освіти у міжетнічних взаєминах, зробив спробу виокремити в педагогіці такий напрямок, як полікультурність.

Запитання для самоконтролю

1. Розведіть поняття «поліетнічне середовище» та «полікультурне середовище». Представте визначення науковців, які підкріплюють Вашу позицію.
2. З яких джерел, на Вашу думку, можна отримати достовірну інформацію про етнічну ситуацію в Україні? Наведіть приклади.
3. Як Ви оцінюєте свою готовність до професійної діяльності в поліетнічному середовищі? Аргументуйте відповідь.
4. Представте модель ідеального етновиховного середовища закладу освіти. Обґрунтуйте Вашу позицію.
5. Продумайте і створіть формулу вдосконалення власної готовності до професійної діяльності в сучасному поліетнічному середовищі.
6. Самооцінка. Дайте відповідь на запитання: 1) Як ви оцінюєте власний рівень готовності до роботи в поліетнічному регіоні: а) високий; б) достатній; в) низький. 2) Як ви оцінюєте рівень власної міжетнічної толерантності: а) високий; б) середній; в) низький; г) критично низький. Обґрунтуйте Ваші відповіді.

Тема 5.

ОСВІТА НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ЗАКАРПАТТЯ В ПОЛІКУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТІ

План

1. Національна політика України. Національний склад України і Закарпатської області.
2. Соціально-педагогічний аналіз освітнього процесу в полікультурному Закарпатті.

Рекомендована література: [2;3;15;21;22;23;38;41;49;53;55;58; 60;61;65;66;70;71;77;87;89].

Завдання для самостійної та індивідуальної роботи

1. Укладіть картотеку публікацій по темі розділу за останні 5 років.
2. Підготуйтеся до обговорення представлених публікацій: «Київські націоналісти напали на закарпатських циган» (газета «РІО» №17 від 28 квітня 2018 р.); «На Закарпатті знову актуальним стало угорське питання» (газета «РІО» № 31 від 4 серпня 2018 р.); «Мовні проблеми України намагаємось вирішити з позиції колонії» («Газета-по українськи» № 78 від 29 вересня 2017р.); «В Ужгороді знову підпалили офіс Товариства угорців Закарпаття» (газета «РІО» № 9 від 3 березня 2018р.); «В чём провинились ромы?» (газета «Аргументы недели» № 21 от 23 мая 2017 г.) .
3. Проведіть опитування різних категорій населення міста (молодь, люди середнього віку, люди похилого віку) стосовно ставлення до освітніх проблем національних меншин краю.
4. Розробіть педагогічний проект «Попередження проявів ксенофобії та виховання міжетнічної толерантності в багатонаціональному молодіжному середовищі».

5. Здійсніть моделювання соціально-педагогічної консультації в загальноосвітній школі. Відтворіть приближені до дійсності умови проведення консультації вчителя початкових класів з учнем іншої національності, батьками учня з іншої національності, однокласником, який образив учня іншої національності, з батьками цього однокласника у зв'язку з проблемною ситуацією: у класі навчається новий учень іншої національності, погано говорить українською. Однокласник зневажливо (образливо) висловила на його адресу.

6. Підготуйте есе на тему «Людина в діалозі культур, мов, цивілізацій, рас».

7. Підберіть фрагменти з телепередач, фільмів, серіалів різних каналів супутникового телебачення (CNN, Євроновини, ВВС тощо), що містять матеріал, який ілюструє культурні явища, традиції, спосіб спілкування, включаючи вербальну та невербальну комунікативну поведінку, побут, сімейні відносини, проблемні ситуації, характерні та тієї чи іншої культури.

Географічне положення Закарпаття та його непроста багатовакова історія сприяли тому, що саме на Срібній Землі проживають представники багатьох національностей. Внаслідок багатьох державно-адміністративних перерозподілів у ХХ столітті окремі населені пункти залишилися у Закарпатті, інші – у сусідніх державах (Румунії, Угорщині, Словаччині).

Закарпаття – одна з наймолодших областей України, створена у 1945 році. За чисельністю населення вона посідає 19 місце серед решти регіонів країни. Закарпаття суттєво відрізняється від інших багатонаціональних регіонів нашої держави тим, що в області проходять державні кордони чотирьох країн: Румунії, Угорщини, Словаччини та Польщі; регіон є етнічним стиком багатьох народів і може похвалитися толерантним і цивілізованим співжиттям національних груп. Протягом своєї історії цей край, перебуваючи у складі різних держав, сформував самобутній підтип української культури, зазнавши впливу багатьох сусідніх етносів та релігій. Закарпатська обл. межує з п'ятьма державами, і в її історії поєдналася історія європейської та східноєвропейської цивілізацій [61, с. 3].

За даними Всеукраїнського перепису населення 2001 року, у Закарпатській області проживало 1 254 614 осіб, з яких найбільшими етнічними спільнотами є українці – 1 010 127 осіб (80,51 %) та угорці – 151 516 осіб (12,08 %); решта етнічних спільнот чисельно є значно меншими: румуни – 32,2 тис. (2,56 %), росіяни – 30,9 тис. (2,47 %), цигани – 14 тис. (1,12 %), словаки – 5,7 тис. (0,45 %; за іншими даними – близько 7 тис.), німці – 3,6 тис. (0,29 %), решта – не сягають і 1 тис. осіб [61, с. 6].

Характерними історичними особливостями нашого краю щодо розвитку освіти:

- Закарпаття – унікальний і самобутній щодо поліетнічності регіон нашої Батьківщини, в якому проживають понад 100 етнічних спільнот;
- народна освіта в регіоні впродовж віків не мала повної національної свободи і у зв'язку з періодичними неодноразовими змінами державної приналежності краю постійно потерпала від денациональних впливів: латинізації, мадяризації, чехізації, русифікації;
- населення регіону в силу багатьох як природничо-географічних, так і особливо соціально-економічних та політичних факторів постійно піддавалось демографічно-еміграційним і міграційним процесам;
- нації та етноси регіону, як найбільш стабільні утворення у безлічі соціальних реалій, всіляко піклувались про створення національних шкіл, їх демократичного і світського характеру;
- в краї існували й існують (особливо в останній час) найрізноманітніші релігійні конфесії.

Для забезпечення потреб населення національних меншин у навчанні рідною мовою в області створено мережу загальноосвітніх навчальних закладів. З 2008 року в області працює 698 загальноосвітніх шкіл комунальної форми власності, де навчаються 160 тис. учнів, навчання рідною мовою національних меншин проводиться у 19,0% тобто у 127 школах. (Дані обласного управління освіти та науки Закарпатської обласної державної адміністрації).

Для цього протягом останніх трьох років було розширено мережу навчальних закладів області. На початок 2010–2011 навчаль-

ного року у Закарпатті функціонують, окрім україномовних, навчальні заклади з національними мовами викладання, серед них:

- 66 з угорською мовою,
- 12 – румунською,
- 3 – російською,
- 1 – українською і словацькою,
- 41 – з двома, трьома національними мовами навчання,
- 2 гімназії та 2 ліцеї – з угорською мовою навчання,
- 1 ліцей – з румунською мовою навчання,
- діють 5 ліцеїв з угорською мовою навчання приватної форми власності,
- для малочисельних меншин уже відкрито 17 недільних шкіл з ромською, єврейською, польською, русинською мовами навчання.

В області діють 95 дитсадків, де навчання і виховання дітей дошкільного віку ведеться мовами нацменшин [89].

Як впливає з вищенаведеного в Закарпатті існують наступні моделі забезпечення прав національних меншин на освіту:

1. Функціонування навчальних закладів мовами національних спільнот, коли всі предмети вивчаються рідною мовою, а також право здобуття вищої і професійно-технічної освіти материнською мовою (таких закладів у регіоні переважна більшість).
2. Навчання рідною мовою здійснюється лише в початкових класах, а в основній та старшій школі продовжується вивчення рідної мови, а також окремих предметів рідною мовою (так організоване навчання для учнів у класах зі словацькою та угорською мовами навчання Рахівського району).
3. У школах з українською мовою навчання вивчення рідної мови національних меншин здійснюється як окремий предмет або факультативно (так організоване навчання для дітей німецької, ромської спільнот, а також угорської та словацької в місцях, де вони проживають дисперсно)
4. Вивчення рідної мови, літератури, історії, національних і культурних цінностей, традицій рідного народу здійснюється в так званих «недільних школах».

Будь-які схеми вирішення проблеми освіти, навчання і виховання дітей національних меншин мають мотивуватися тим, що ці меншини в Закарпатті, як відносно сталі спільності людей, мають історичний вимір. Така модель, на думку Ю. Герцог, враховує унікальні особливості краю, визнає етнокультурний фактор важливим концептуальним підґрунтям суті освіти в цілому. Саме це відповідає і враховує на сьогодні як реалії, так і об'єктивне, повноправне, природне виникнення в людей кожної національної меншини бажання захистити власні національно-культурні цінності й духовну самобутність.

Серед найважливіших проблем розвитку освіти національних меншин вважаємо за доцільне акцентувати увагу на наступні. Першочергової уваги заслуговує підвищення якості вивчення та викладання державної української мови. Забезпечити досконале її вивчення може лише вчитель, який одночасно володіє українською, а також рідною мовою учнів. Є потреба в перманентній (а не разовій) перепідготовці вчителів державної мови в школах національних меншин шляхом очно-заочної освіти з метою оволодіння ними інноваційними технологіями навчання другої мови. Потребують удосконалення наявні розробка і впровадження оригінальних технологій вивчення української мови та навчальних програм для шкіл національних меншин, які б враховували рівень мовного середовища та підготовку учнів [23].

Одним із неоднозначних питань як на Закарпатті, так і в усьому світі залишається питання освіти ромського населення. (Посилання з моєї статті)

Відповідно до підрахунків Ради Європи, загальна чисельність ромів у світі становить 18 млн. осіб. У країнах Європейського Союзу до ромської групи себе зараховують, за приблизними оцінками, більше ніж 11 млн. осіб. Однак найбільш щільно ця спільнота проживає на території країн Центральної і Південно-Східної Європи. Так, суттєва частка, у порівнянні з рештою європейських країн, представників цього етносу є у Болгарії – 10,33 %, Македонії – 9,59 %, Словаччині – 9,17 %, Румунії – 8,32 %, Сербії – 8,18 %, Угорщині – 7,05 %, Туреччині – 3,83 %, Албанії – 3,18 %, Чорногорії – 2,95 %, Молдові – 2,49 %, Греції – 2,47 %, Чеській Республіці – 1,96 %. В Україні відсоткове представництво ромів в етнічній структурі

населення є незначним, у порівнянні з ситуацією у центральній і південноєвропейських державах – тільки 0,57 % , однак ці дані є орієнтовними і в обох випадках не відображають реальну демографічну картину [87].

Для ромів, як і для всіх людей, освіта є ключем до цивілізованого майбутнього. Тому, в цьому плані, певно, некоректно протиставляти ромів будь-якій іншій етнічній групі. Водночас ця народність має свої унікальні риси, які багато в чому й зумовлюють її особливий статус, а також – породжують притаманні лише їй проблеми, що призводять до низького рівня освіченості.

На думку Н. Козир, авторки дослідження благодійного фонду «Розвиток», свого часу роми просто не потрапили в загальну систему освіти через свій кочовий спосіб життя. Втім, правозахисниця підкреслює: не можна вважати, що роми взагалі не отримували ніякої освіти. Просто традиційна ромська освіта в таборах завжди була прикладною, спрямованою на засвоєння традиційних ремесел та культурних надбань народу. Однак з переходом на більш осілий спосіб життя роми втратили навички традиційних ремесел, тому й ромська освіта у своєму первинному вигляді нині не діє. Водночас, через те, що необхідність загальної освіти ромен не розуміли десятиліттями, маємо нинішню невтішну картину [55].

Як зауважує А. Адам, ромські діти або взагалі не вчилися, або навчалися у так званих «ромських школах» [2, с.109]. Берегівський староста Сабо К. інформував співробітників Європейського центру прав рома: «В таборі є восьмирічна школа. Діти не мають що їсти і не роблять домашні завдання. Є діти в сьомому класі, які не вміють підписатися». Респондент із с. Худльово Ужгородського району констатував: «Яка школа? Діти тут не ходять в школу. Школа знаходиться дуже далеко, і якщо ми пошлемо туди наших дітей, то їх поб'ють» [70, с.94-95]. Проблема була і в тому, що батьки не бажали віддавати дітей на навчання, залучаючи їх до вирішення соціально-економічних проблем сім'ї з 12-13 років [53, с. 29–30].

Пряма відмова зараховувати ромських дітей до загальноосвітніх та/або елітних шкіл – відома і загальнопоширена практика в Україні. Відповідної документації за цією проблемою, однак, немає, оскільки український уряд ніколи не вживав відповідних за-

ходів, щоб визначити природу цього явища. На зустрічі партнерів проекту у червні 2006 року, на якій були присутні представники ЄЦПР і 9 місцевих ромських НДО з різних регіонів України, тільки від одного з представників прозвучала інформація про те, що в його практиці не було жодної расової відмови у зарахуванні до школи ромських дітей, кілька представників повідомили, що вони мають власний досвід прямої дискримінації у цій сфері – напередодні зустрічі їм було відмовлено у прийомі їхніх дітей або онуків до шкіл. Результатом відмов шкільних адміністрацій зараховувати ромських дітей до загальноосвітніх шкіл – іноді з власної ініціативи, іноді внаслідок тиску неромських батьків – є те, що ромські діти навчаються час від часу або постійно в спеціалізованих школах.

Дослідження 2005 року, здійснене «Романі Яг» (ромська газета, яку випускає однойменна НДО, – перший партнер у трирічному проекті, підтриманому Європейською Комісією) у ромських поселеннях Закарпаття, виявило, що серед опитаних ромів 69% ледве спроможні читати, 68% мають проблеми з письмом, 59% не вміють рахувати, 25% не можуть ні читати, ні писати, ні рахувати. Вони визначили причини, з яких ромські батьки схильні відправляти своїх дітей до спеціалізованих ромських шкіл: 1) вони вчитимуться там, де навчалися їхні батьки, 2) батьки турбуються про те, щоб їхні діти не зазнали дискримінації у загальноосвітній школі, і 3) для вступу до ромських шкіл не потрібно оформляти таку кількість документів, як для загальноосвітніх шкіл [3, с.2].

Автори дослідження 2005 року, проведеного «Романі Яг», встановили, що в Закарпатській області функціонують 20 повністю сегрегованих ромських шкіл. Більшість з них розташовані у старих будівлях без елементарних зручностей, які мають загальноосвітні школи, кількома бібліотеками, не мають спортзалів або спортмайданчиків, кафетеріїв або їдалень, обладнані мінімальним набором шкільних меблів і приладдя, підручників і книг, навчальних матеріалів, туалети тут розташовані на вулиці, відсутнє водопостачання [там само, с.3].

Слід також відмітити, що Закарпаття є єдиним регіоном України, де циганська мова є рідною для незначної частки циганського населення (20,5%). Рідною мовою більшості циган Закарпаття є угор-

ська, яку назвали рідною майже 2/3 ромів області. Майже виключно угорськокомовними є цигани Берегівського та Мукачівського районів, а також міст Берегово та Мукачево. Циганомовні роми переважають в Ужгороді, Хусті та частині населених пунктів Ужгородського та Виноградівських районів. Повністю україномовними є цигани Великоберезнянського та деяких інших гірських районів області.

У Перечинському районі у населених пунктах Порошково та Тур'ї Ремети проживають волохи, етнічна група змішаного румунського і циганського походження, які розмовляють діалектом румунської мови. Саме там, у 2007 році уперше було створено ромський клас, в якому тоді вчилася 27 волохів і троє ромів. У двох паралельних – українців тільки половина. Того ж року у Порошківській середній школі із 883 учнів нараховувалось 330 волохів і ромів [22].

Дуже толерантною є ситуація в м. Мукачево, де основна частка дітей ромів навчаються у Мукачівській спеціалізованій школі I-III ст. № 3 ім. Ференца Ракоці II та у ЗОШ I-II ступенів № 14.

До прикладу, в Мукачівській спеціалізованій школі I-III ст. № 3 ім. Ференца Ракоці II із 468 учнів – 53 діти ромів (із заможних сімей, або ті, чиї батьки так само навчалися у цій школі). Слід відмітити, що навчання у даній школі ведеться угорською мовою, при цьому вивчається інтегрований курс – українська мова (3 рази в тиждень).

В початковій ланці навчається 247 дітей (станом на 8 листопада 2017 року), з них – 51 діти-роми. 60% учнів початкових класів із так званих «змішаних» сімей, тобто, один з батьків за національністю – українець, другий – угорець, а також – роми. Вчителі та керівництво школи зауважують, що батьки їхніх учнів ромської національності хочуть для своїх дітей кращого майбутнього, хочуть, щоб діти здобували знання, мали освіту і роботу.

Відрядно, що переважна більшість учителів початкових класів не відчують суттєвої різниці ні між дітьми, ні між батьками ромської, української чи угорської національностей. Зазвичай діти не виділяються в колективі, не створюють конфліктних ситуацій, беруть участь в усіх заходах класу та школи, батьки стежать за культурою та охайним зовнішнім виглядом їхніх дітей. Молодші школярі різних національностей (українці, угорці, роми) у класах

товаришують між собою, допомагають одне одному. Бувають навіть окремі випадки, коли рівень знань і старанність дітей ромів вища, ніж в інших учнів. Однак, як зауважує керівництво школи, є специфіка в роботі з ученицями – ромами старших класів: ранне заміжжя і народження дітей, що є традицією даної народності. При цьому школа іде на зустріч у таких випадках – їм надається можливість за індивідуальним графіком скласти пропущений матеріал і продовжити навчання.

ЗОШ I-II ступенів № 14 характерна наявністю тільки ромських учнів. Станом на 2017-2018 навчальний рік у школі навчаються 408 учнів. Мова навчання – угорська. Щотижня учні мають 4 уроки української мови, які відвідують із задоволенням і показують непогані результати успішності.

Особливістю даної школи є те, що відвідування учнів – «сезонне». Як відмічено, найбільша відвідуваність – вересень та початок жовтня, найменша – взимку. Педагогічний колектив школи – переважно угорської національності, більшість з них працюють довгий час і не бачать різниці між дітьми-угорцями, дітьми-ромами та українськими дітьми. На, жаль, іноді деякі молоді педагоги, за словами адміністрації, не витримують особливостей роботи і залишають школу.

При розмові з адміністрацією школи виявляємо дві основні проблеми в роботі школи: 1) проблема відвідування; 2) діти абсолютно не займаються вдома. Тому учителі, особливо початкових класів, вимушені посилено, понаднормово працювати, проводити індивідуальну роботу з дітьми, щоб дати їм достатній рівень знань. Окремі учні, з більш благополучних ромських родин мають позитивні результати у навчанні, зумовлені позицією батьків, які усвідомлюють переваги освіченої людини в сучасному світі. Проте після тривалих пропусків, рівень знань, зазвичай, падає і успішність помітно знижується.

Важливим аспектом роботи учителів початкових класів у даній школі є виховна робота, основні питання якої – дисципліна, відвідування занять, дотримання навичок гігієни, культура поведінки та спілкування, боротьба з шкідливими звичками тощо.

В результаті проведеного дослідження, не дивлячись на деякі позитивні аспекти навчання і виховання дітей-ромів, все ж слід від-

значити недостатню готовність учителів початкової ланки до роботи з дітьми ромської національності. На нашу думку, вона пов'язана з низкою факторів: недостатнім рівнем підготовки учителів для роботи з дітьми-ромами у вищих навчальних закладах, відсутністю практичної підготовки у процесі навчання у виші (зазвичай такі школи не розглядаються як бази практики), недостатнім рівнем сформованості міжетнічної толерантності педагогів, відсутністю знань про етноментальні особливості даної етнічної групи та навичок взаємодії з сім'ями учнів.

Цікаво знати:

Права національних меншин в Україні регламентовані міжнародним та вітчизняним законодавством:

- Рамковою конвенцією про захист національних меншин (Страсбург, 1 лютого 1995 р.). Ратифікована Верховною радою України (ВРУ) 9 грудня 1997 року;

- Європейською хартією регіональних мов або мов меншин (Ратифіковано ВРУ 15 травня 2003 року);

- Конституцією України;

- Декларацією прав національностей України;

- Законом України «Про національні меншини в Україні»;

- Іншими законами України, актами Президента України, Кабінету міністрів України, Державного комітету України у справах національностей та міграції, розпорядженнями голови обласної державної адміністрації, актами органів місцевого самоврядування, прийнятими у межах їх компетенції;

- Питання, пов'язані зі сферою міжнаціональних відносин, регулюються відповідними статтями Законів України «Про освіту», «Про інформацію», «Про друковані засоби масової інформації (пресу) в Україні», «Про місцеве самоврядування», «Основи законодавства про культуру».

Запитання для самоконтролю

1. Обґрунтуйте історичні та соціально-культурні передумови розвитку та становлення освіти на Закарпатті.

2. У чому полягає соціально-педагогічний зміст діяльності релігійних організацій в Закарпатській області? Як це впливає на стосунки між різними національними меншинами. Обґрунтуйте Вашу позицію.
3. Проаналізуйте проблеми ідентифікації та соціалізації учнів, які є представниками різних національних меншин, і розкрийте шляхи їх подолання.
4. Чому виникає расова дискримінація? Обґрунтуйте Вашу думку.
5. Організаційно-технологічні ситуації полікультурного спрямування:
 - У 3 класі школи новий учень. Він – циган. З появою нового учня вчитель вирішив пересадити дітей. З цим учнем посадили дівчинку, яка згодом відмовилася сидіти поруч з циганом. Учениця не пояснила свого небажання. Учитель, оскільки в класі була парна кількість учнів, хотіла пересадити до учня-цигана хлопчика, але він відмовився, пояснивши свої дії тим, що всі цигани – крадії. Хлопця підтримав весь клас. Школярі не спілкувалися з новим учнем, ігнорували його.
 - У кімнаті гуртожитку з двома слов'янками проживає дівчина мусульманка, яка сповідує іншу релігію та відрізняється манерою поведінки, звичками харчування, розпорядком дня, має свої уявлення про організацію побуту. Як поводитися дівчатам, яким це не подобається?
 - У групі між студентами виник конфлікт на міжнаціональному ґрунті. Студент-індус вважав, що ставлення до нього з боку деяких однокурсників є упередженим й було пов'язано з його етнічним походженням. На перервах між заняттями він спілкувався переважно зі студентами свого етносу рідною мовою, яку не розуміли інші однокурсники, та мав інші релігійні переконання. Як налагодити стосунки між однокурсниками у групі?
6. Розкрийте вимоги до особистості педагога з позицій полікультурної освіти. Чи є якісь особливі вимоги до педагогів, які працюють в поліетнічному регіоні?
7. Представте виховні традиції однієї з національних меншин Закарпаття. Порівняйте їх з традиціями вашої національності.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

А

- Адаптація етнічна** – пристосування окремих індивідів або групи до умов етнічного середовища. – **рос. адаптация этническая; англ. ethnic adaptation.**
- Адаптація професійна** – включення особистості у систему суспільної виробничої діяльності і пристосування до цієї діяльності. – **рос. адаптация профессиональная; англ. professional adaptation.**
- Активність соціальна** – свідомо, цілеспрямована діяльність людини, орієнтована як на перетворення соціальних умов, так і на формування соціальних якостей власної особистості (активна життєва позиція). – **рос. активность социальная; англ. social activity.**
- Акультурація** – процес засвоєння одним етносом певних форм культури іншого народу в результаті спілкування. – **рос. аккультурация; англ. acculturation.**
- Антропогенез** – вчення про походження людини. – **рос. антропогенез; англ. anthropogenesis.**
- Апартеїд** – принцип окремого проживання представників різних етнорасових груп. – **рос. апартеид; англ. apartheid.**
- Архетип** – підсвідомо базова схема уявлень, тенденція до утворення загальних для людей уявлень незалежно від їх етнічної приналежності, культурних традицій, мови, рівня психологічного розвитку. – **рос. архетип; англ. archetype.**
- Асиміляція** – тип етнічних процесів взаємодії етносів, в результаті яких один з них поглинається іншим і втрачає етнічну ідентичність. Може відбуватися природним або насильницьким шляхом. – **рос. ассимиляция; англ. assimilation.**

Б

- Біженець** – особа, яка змушена емігрувати в іншу країну і отримати там певний статус. – **рос. беженец; англ. refugee.**
- Білінгвальна освіта** – освіта, яка передбачає навчання представників етнічних меншин двома мовами (державною і рідною). – **рос. билингвальное образование; англ. bilingual education.**
- Білінгвізм** – функціонування двох мов в соціумі, передбачає можливість використання різних мов у різних життєвих ситуаціях. – **рос. билингвизм; англ. bilingualism.**

В

- Вербальне спілкування** – процес передавання інформації за допомогою мови. – **рос. вербальное общение; англ. verbal communication.**
- Вимушена міграція** – переселення людей в межах або поза межами країни, зумовлене різними причинами (політичними, воєнними, екологічними). – **рос. вынужденная миграция; англ. forced migration.**
- Вимушений переселенець** – особа, яка змушена через різні причини (іноді внаслідок загрози її життю) покинути постійне місце проживання. – **рос. вынужденный переселенец; англ. forced migrant.**
- Виховання** – процес цілеспрямованого формування особистості. – **рос. воспитание; англ. education (upbringing).**

Г

- Гарантії соціальні** – сукупність матеріальних і юридичних засобів, які забезпечують реалізацію конституційних соціально-економічних і політичних прав всіх членів суспільства. – **рос. гарантии социальные; англ. social guarantee.**
- Гармонія соціальна** – узгоджена, безконфліктна взаємодія всіх соціальних груп суспільства. – **рос. гармония социальная; англ. social harmony.**
- Гендер** – соціально-культурна ідентичність в межах усвідомлення статевої належності. – **рос. гендер; англ. gender.**
- Гендерна субкультура** – система морально-етичних норм, правил поведінки і спілкування, ціннісних характеристик особисто-

сті, зумовлених статево-рольовими стереотипами. – **рос. гендерная субкультура; англ. gender subculture.**

Генеалогія – наука про родовід; вивчення походження роду, окремих осіб, їх родинних зв'язків. – **рос. генеалогия; англ. genealogy.**

Геноцид – знищення окремих груп населення через расові, національні чи релігійні мотиви. – **рос. геноцид; англ. genocide.**

Геополітика – наука про географічну детермінацію етнополітичних процесів в державі та міждержавні взаємовідносини. – **рос. геополитика; англ. geopolitics.**

Гетерогенність – неоднорідність етносу за складом населення. – **рос. гетерогенность; англ. heterogeneity.**

Гетто – район міста, де проживають певні етнічні меншини, які відчувають дискримінацію. – **рос. гетто; англ. ghetto.**

Гідність – ставлення людини до себе, яке проявляється в усвідомленні власної цінності, рівності з іншими людьми. – **рос. достоинство; англ. dignity.**

Гомогенність – однорідність етносу. – **рос. гомогенность; англ. homogeneity.**

Громадянські права – права і свободи, які визначають правовий статус громадянина держави щодо можливостей його участі у всіх сферах життя країни і суспільства; права громадян бути захищеними від будь-якої дискримінації. – **рос. гражданские права; англ. civil rights.**

Гуманізм – визнання людини найвищою цінністю у світі, повага до гідності людини, право на щастя, вільний прояв і розвиток здібностей. – **рос. гуманизм; англ. humanism.**

Д

Демографічна політика – цілеспрямована діяльність державних органів та інших соціальних інститутів в сфері регулювання народжуваності. – **рос. демографическая политика; англ. demographic policy.**

Демографічна статистика – сукупність даних про демографічні процеси і динаміку змін чисельності населення. – **рос. демографическая статистика; англ. demographic statistics.**

- Демографія** – наука про народонаселення, яка вивчає відтворення населення, його чисельність, структуру, місце поселення. – **рос. демография; англ. demography.**
- Депопуляція** – систематичне зменшення кількості населення. – **рос. депопуляция; англ. depopulation.**
- Депортація** – насильницьке переміщення населення в межах країни або виселення окремої групи населення з країни. – **рос. депортация; англ. deportation.**
- Десеґреґація** – відмова від політики поділу населення за расовими ознаками. – **рос. десеґреґация; англ. desegregation.**
- Дезтнізація** – процес втрати етносом або його окремими представниками своїх етнічних рис, мови, етнічної самосвідомості. – **рос. дезтнизация; англ. deethnization.**
- Діаспора** – частина населення, яка проживає поза межами країни свого походження. – **рос. диаспора; англ. diaspora.**
- Дивергенція етнічна** – розпад етнічної системної цілісності з втратою відчуття компліментарності на даному рівні етнічної ієрархії. – **рос. дивергенция этническая; англ. ethnic divergence.**
- Динамічний етнос** – етнос, який швидко розвивається за рахунок підкорення природи. – **рос. динамический этнос; англ. dynamic ethnicity.**
- Дискримінація** – обмеження або позбавлення прав певної категорії громадян за расовими, національними, статевими, віковими ознаками, політичними або релігійними переконаннями. – **рос. дискриминация; англ. discrimination.**

Е

- Еволюціонізм** – напрям у вивченні культур, в основі якого уявлення про еволюційно-прогресивний характер історично-культурного процесу; **рос. эволюционизм; англ. evolutionism.**
- Еліта** – система, яка складається з конкретних особистостей, людей-творців, що стимулюють розвиток етносу, надаючи йому специфічного культурно-історичного образу. – **рос. элита; англ. elite.**
- Етика** – філософська наука, яка вивчає мораль; умовна система моральних норм. – **рос. этика; англ. ethics.**

- Етикет** – сукупність умовних правил поведінки в суспільстві. – **рос. этикет; англ. etiquette.**
- Етнізація** – процес засвоєння індивідом духовних цінностей того етносу, до якого він належить. – **рос. этнизация; англ. ethnization.**
- Етнічна антропологія** – галузь наукового знання, яка вивчає походження етносів. – **рос. этническая антропология; англ. ethnic anthropology.**
- Етнічна домінанта** – явище, яке визначає перехід до культурної етнічної одноманітності. – **рос. этническая доминанта; англ. ethnic dominant.**
- Етнічна ідентифікація** – ототожнення себе з групою людей, які належать до однієї національності. – **рос. этническая идентификация; англ. ethnic Identity.**
- Етнічна ієрархія** – етногенетична динамічна підпорядкованість етнічних систем. – **рос. этническая иерархия; англ. ethnic hierarchy.**
- Етнічна спільнота** – будь-яка спільнота, яка проживає на одній території, серед людей, які перебувають між собою в реальних соціально-економічних відносинах, розмовляють однією мовою. – **рос. этническое сообщество; англ. ethnic community.**
- Етнічна регенерація** – відновлення етнічної структури після соціальних катаклізмів. – **рос. этническая регенерация; англ. ethnic regeneration.**
- Етнічні почуття** – емоційне ставлення до представників свого етносу та інших людей. – **рос. этнические чувства; англ. ethnic feelings.**
- Етнічні експектації** – орієнтація людини як члена етнічної групи на норми і правила поведінки, властиві цій групі. – **рос. этнические экспектации; англ. ethnic expectations.**
- Етнічний гомеостаз** – стійкий стан етнічної системи. – **рос. этнический гомеостаз; англ. ethnic homeostasis.**
- Етнічний імператив поведінки** – ідеальний принцип ставлення членів етнічної групи до індивіда. – **рос. этнический императив поведения; англ. ethnic imperative of behaviour.**
- Етнічний контакт** – процес взаємодії двох або більше етносів. – **рос. этнический контакт; англ. ethnic contact.**

- Етнічний конфлікт** – форма протистояння сторін на етнічному ґрунті, за етнічними ознаками. – **рос. этнический конфликт; англ. ethnic conflict.**
- Етнічний маргінал** – людина, яка має батьків різної національності. – **рос. этнический маргинал; англ. ethnic marginal.**
- Етнічний стереотип** – спрощений, систематизований образ певного етносу; схематизована програма поведінки, характерна для конкретного етносу. – **рос. этнический стереотип; англ. ethnic stereotype.**
- Етнічний темперамент** – динаміка поведінки, властива більшості представників конкретного етносу. – **рос. этнический темперамент; англ. ethnic temperament.**
- Етнічний характер** – цілісна структура, яка виражає специфіку властивостей психіки конкретного етносу. – **рос. этнический характер; англ. ethnic character.**
- Етнічна самосвідомість** – усвідомлення індивідом належності до певного етносу. – **рос. этническое самосознание; англ. ethnic identity.**
- Етнічність** – сукупність характерних властивостей, які відрізняють одну етнічну групу від іншої – **рос. этничность; англ. ethnicity.**
- Етногенеза** – процес розвитку етнічної системи від її зародження до зникнення. – **рос. этногенезис; англ. ethnogenesis.**
- Етнографія** – частина етнології, яка вивчає культурно-побутові і соціальні відмінності між народами. – **рос. этнография; англ. ethnography.**
- Етнолінгвістика** – наукова дисципліна, яка вивчає взаємозв'язок культури і мови. – **рос. этнолингвистика; англ. ethnolinguistics.**
- Етногенетична міксація** – утворення нового етносу на основі об'єднання людей, які не мають родинних зв'язків. – **рос. этногенетическая миксация; англ. ethnogenetic mixing.**
- Етнологія** – наука, яка вивчає становлення етносфери Землі. – **рос. этнология; англ. ethnology.**
- Етнопсихологічна подвійність** – засвоєння цінностей, норм та ідеалів різних культур, що супроводжується комплексом суб'єктивних переживань кризи етнічної ідентичнос-

ті. – **рос. этнопсихологическая двойственность; англ. ethnopsychological duality.**

Етнос – **англ. ethnos** – спільнота людей, яка історично склалася на конкретній території, має спільні традиції, звичаї, мову. – **рос. этнос; англ. ethnos.**

Етносфера – сукупність племен, народів і націй Землі. – **рос. этносфера; англ. ethnosphere.**

Етноцентризм – властивість етнічної самосвідомості сприймати світ через призму традицій і цінностей свого народу. – **рос. этноцентризм; англ. ethnocentrism.**

Етос – квінтесенція культури, система ідеалів, цінностей які домінують в кожній конкретній культурі і контролюють поведінку її членів. – **рос. этос; англ. ethos.**

Ж

Життєвий простір – мінімальний територіальний об'єм, який дозволяє народу реалізувати свої стремління. – **рос. жизненное пространство; англ. living space.**

З

Звичаї – стереотипи соціальної поведінки, які зберігаються незмінними впродовж тривалого періоду часу, передаються від покоління до покоління. – **рос. обычаи; англ. customs.**

І

Ідентифікація – перенос особистісних якостей іншої людини на себе, намагання актуалізувати в своїй особистості якості, якими володіє зразок. – **рос. идентификация; англ. identification.**

Імігрант – іноземець, який прибув в іншу країну з метою постійного проживання. – **рос. иммигрант; англ. immigrant.**

Індивідуалізація – процес становлення особистості шляхом відбору інформації з навколишнього середовища і продукування нових духовних цінностей, значимих для суспільства. – **рос. индивидуализация; англ. individualization.**

Індивідуальність – неповторне поєднання фізіологічних, психологічних, соціальних, моральних і духовних особливостей лю-

дини, що зумовлюють її своєрідність і неповторність. – **рос. індивідуальность; англ. individuality.**

Інкультурація – засвоєння індивідом властивих його культурі норм світосприйняття і поведінки, в результаті чого формується його когнітивна, емоційна і поведінкова схожість з представниками даної культури і відмінність від носіїв інших культур. Процес інкультурації починається з моменту народження і продовжується все життя. – **рос. инкультурация; англ. inculturation.**

Інтенсивність міграції – характеристика частоти міграції в конкретних територіально-демографічних групах. – **рос. интенсивность миграции; англ. intensity of migration.**

Історична пам'ять етносу – важливий компонент духовної культури етносу, який дає можливість підтримувати безперервність етнічної еволюції, наступність культури етносу, її передачі майбутнім поколінням. – **рос. историческая память этноса; англ. historical memory of the ethnos.**

К

Касты – замкнуті групи людей, де склалися специфічні традиції, норми щоденного життя, стилю поведінки. – **рос. касты; англ. casts.**

Каузальна атрибуція – інтерпретація людиною причин і мотивів поведінки інших людей. – **рос. каузальная атрибуция; англ. causal attribution.**

Когорта – сукупність людей, у яких в один і той же період часу відбулися певні демографічні події. – **рос. когорта; англ. cohort.**

Колонія – територія, підконтрольна метрополії, тимчасова зовнішня база, відокремлена від основної території країни. – **рос. колония; англ. colony.**

Колоніалізм – політичне, економічне і духовне пригноблення країн, які зазвичай менш розвинені в соціально-економічному плані. – **рос. колониализм; англ. colonialism.**

Компліментарність – взаємна симпатія (антипатія) індивідів, яка визначає поділ на «своїх» і «чужих». – **рос. комплиментарность; англ. complementarity.**

- Комунікативна компетентність** – достатнє володіння мовою на вербальному і невербальному рівнях, здатність спілкуватися з дотриманням певних морально-етичних норм. – **рос. коммуникативная компетентность; англ. communicative competence.**
- Комунікація** – процес передавання інформації вербальними і невербальними засобами. – **рос. коммуникация; англ. communication.**
- Конвергенція** – зближення поглядів, думок. – **рос. конвергенция; англ. convergence.**
- Консолідація** – об'єднання зусиль у боротьбі за досягнення загальної мети. – **рос. консолидация; англ. consolidation.**
- Конфесійний** – належний до певного віросповідування, конфесії. – **рос. конфессийный; англ. confessional.**
- Конфліктна ситуація** – ситуація, яка виникає внаслідок зіткнення протилежних думок, поглядів, інтересів. – **рос. конфликтная ситуация; англ. conflict situation.**
- Конфліктна поведінка** – поведінка, що породжує конфлікти, взаємну агресію. – **рос. конфликтное поведение; англ. conflict behaviour.**
- Конформізм** – пристосування, пасивне сприйняття чужих думок, позицій. – **рос. конформизм; англ. conformity(conformism).**
- Корінний етнос** – народ, який належить до конкретного племені, аборигени. – **рос. коренной этнос; англ. indigenous ethnos.**
- Космополітизм** – заперечення національних особливостей, намагання створити наднаціональну спільноту без державних кордонів. – **рос. космополитизм; англ. cosmopolitanism.**
- Ксенофобія** – вороже ставлення до іноземців і всього чужого (мови, звичаїв, традицій, способу життя). – **рос. ксенофобия; англ. xenophobia.**
- Крос-культурна комунікація** – вербальна і невербальна взаємодія представників різних моральних систем, світоглядів, релігій. – **рос. кросс-культурная коммуникация; англ. cross-cultural communication.**
- Крос-культурні рівні** – рівні взаємодії представників різних культур, морально-етичних цінностей, поведінкових моделей. – **рос. кросс-культурные уровни; англ. cross-cultural levels.**

- Культура** – рівень розвитку суспільства та творчих здібностей особистості, що втілюються у певні форми організації суспільного життя і діяльності людей, а також у створені ними матеріальні і духовні цінності. – **рос. культура; англ. culture.**
- Культура міжособистісних стосунків** – прикладна етична дисципліна, яка вивчає взаємини між людьми, опосередковані моральною культурою суспільства (етносу). – **рос. культура межличностных отношений; англ. culture of interpersonal relationships.**
- Культура спілкування** – поєднання комунікативної установки, знань з етики, психології та вміння використовувати ці знання на практиці. – **рос. культура общения; англ. culture of communication.**
- Культуризація** – процес засвоєння індивідом цінностей і досвіду іншого етносу, соціуму. – **рос. культуризация; англ. culturization.**
- Культурна дистанція** – ступінь близькості або віддаленості різних культур. – **рос. культурная дистанция; англ. cultural distance.**
- Культурна ідентичність** – усвідомлене прийняття індивідом відповідних культурних норм поведінки, ціннісних орієнтацій і мови, розуміння свого «Я» з позицій тих культурних характеристик, які прийняті в даному суспільстві, ототожнення себе з культурними зразками саме цього суспільства. – **рос. культурная идентичность; англ. cultural Identity.**
- Культурний релятивізм** – утвердження рівності всіх культур, відмова від виокремлення системи культурних цінностей. – **рос. культурный релятивизм; англ. cultural relativism.**
- Культурний шок** – стресовий вплив на психіку людини, який спричиняє інша культура. – **рос. культурный шок; англ. cultural shock.**
- Культурологія** – наука, що досліджує культуру як феномен, її різновиди, походження і сутність. – **рос. культурология; англ. culturology.**

М

- Манери** – цінисні характеристики моральності особистості, а також уміння поводитися, взаємодіяти з людьми. – **рос. манеры; англ. manners.**
- Менталітет** – відносно цілісна сукупність думок, вірувань, які своєю картиною світу, характерною для конкретної спільноти. – **рос. менталитет; англ. mentality.**
- Меншина етнічна** – група людей певної етнічної приналежності, яка є меншою за чисельністю серед інших членів соціуму. Етнічні меншини відрізняються національністю, мовою і релігією. – **рос. меньшинство этническое; англ. ethnic minorities.**
- Меншина расова** – група людей, які відрізняються від інших членів соціуму, в першу чергу, своїми фізичними ознаками, головним чином кольором шкіри. – **рос. меньшинство расовое; англ. ethnic (race) minorities.**
- Міграція населення** – рух населення через кордони тих чи інших територій з метою постійного влаштування. – **рос. миграция населения; англ. migration.**
- Міжгрупова дискримінація** – встановлення відмінностей між власною і чужою групою, яка проявляється в різних оцінках судженнях. – **рос. межгрупповая дискриминация; англ. intergroup discrimination.**
- Міжкультурна комунікація** – сукупність різноманітних форм відносин і спілкування між індивідами і групами, які належать до різних культур. – **рос. межкультурная коммуникация; англ. intercultural communication.**
- Міжкультурна компетентність** – складне інтегроване поняття, яке передбачає психологічну, теоретичну і практичну готовність індивідів до взаємодії в поліетнічному соціумі. – **рос. межкультурная компетентность; англ. intercultural competence.**
- Міжкультурна комунікативна компетентність** – сукупність соціокультурних та лінгвістичних знань, комунікативних умінь та навичок, завдяки яким особистість може успішно спілкуватися й взаємодіяти з носіями інших культур на всіх рівнях міжкультурної комунікації. Це комплекс умінь, що дозволяють адекватно оцінити комунікативну ситуацію, використовувати

вати вербальні та невербальні засоби для здійснення комунікативних намірів, та отримати результати комунікативної взаємодії у вигляді зворотного зв'язку. – **рос. межкультурная коммуникативная компетентность; англ. intercultural communicative competence.**

Мораль – система поглядів, норм, оцінок, які регулюють поведінку. – **рос. мораль; англ. morality.**

Моральна норма – норма, якої потрібно дотримуватися за будь-яких обставин; важливий елемент моральних відносин і моральної культури суспільства. – **рос. моральная норма; англ. moral norm.**

Н

Народ – сукупність класів і соціальних груп суспільства; населення держави. – **рос. народ; англ. people.**

Народність – етнічна спільність людей. – **рос. народность; англ. nationality.**

Народонаселення – сукупність людей, які проживають і постійно розвиваються на певній території. – **рос. народонаселение; англ. population**

Натуралізація – процес входження мігрантів в нове іншомовне середовище, засвоєння ними нових правил, норм, звичаїв співіснування в соціумі. – **рос. натурализация; англ. naturalization.**

Науковий світогляд – цілісна система наукових, філософських, політичних, моральних, правових, естетичних понять, поглядів, переконань і почуттів, які визначають ставлення людини до навколишньої дійсності і самої себе. – **рос. научное мировоззрение; англ. scientific outlook.**

Націоналізм – ідеологія, політика і суспільна практика, сутність якої полягає у визнанні національної винятковості, просях зневаги до інших націй. – **рос. национализм; англ. nationalism.**

Національна ідеологія – теоретичне оформлення системи поглядів на національні проблеми, інтереси, цінності. – **рос. национальная идеология; англ. national ideology.**

Національна психологія – сукупність почуттів, настроїв, потреб, які реалізуються переважно всередині етнічної спільноти. – **рос. национальная психология; англ. national psychology.**

Національний стереотип – сукупність стійких поглядів представників одних національностей чи народів щодо ментальних особливостей інших. – **рос. национальный стереотип; англ. national stereotype.**

Нація – історичний тип етносу, який представляє соціально-економічну цілісність, проживає на одній території, має спільну мову. – **рос. нация; англ. nation.**

Невербальне спілкування – процес передавання інформації з використанням різних немовних знакових систем (міміки, жестів). – **рос. невербальное общение; англ. non-verbal communication.**

Нігілізм – повне заперечення необхідності і важливості соціальних інститутів і всіх соціальних структур, норм, цінностей, принципів. – **рос. нигилизм; англ. nihilism.**

■ П

Патерналізм – система моральних норм, яка передбачає опікунокство і відповідні очікування людей. – **рос. патернализм; англ. paternalism.**

Персоніфікація – перенесення власного «Я», своїх особистісних якостей на іншу людину в процесі порівняння себе з нею. – **рос. персонификация; англ. personification.**

Плем'я – історичний тип етносу, внутрішня структура якого створюється за принципом кровної спорідненості. – **рос. племя; англ. tribe.**

Повага – морально-етичний принцип, який вимагає ставлення до іншої людини, представників іншого етносу як до особистості, визнання їх права на власну гідність. – **рос. уважение; англ. respect.**

Покоління – сукупність людей, які народилися в один період і перебувають у приблизно однаковому віці. – **рос. поколение; англ. generation.**

Поліетнічний регіон – регіон, в якому проживають представники різних національностей. – **рос. полиэтничный регион; англ. polyethnic region.**

Полікультуралізм – розглядається як демократична політика вирішення проблем культурного і соціального різноманіття у суспільстві, яка включає освітній, лінгвістичний, економічний і соціальний компоненти і має специфічні механізми втілення. – **рос. поликультурализм; англ. polyculturalism (multiculturalism).**

Полікультуралізм демографічний – визнає неминучість і правомірність існування й розвитку у суспільстві різних етнічних груп. – **рос. поликультурализм демографический; англ. demographic polyculturalism**

Полікультуралізм перспективний – проектує майбутній розвиток полікультурного суспільства і представляє собою ідею про ідеальний тип суспільства, до якого держава прагне в майбутньому. – **рос. поликультурализм перспективный; англ. perspective polyculturalism.**

Полікультуралізм політичний – базується на з ідеї культурного плюралізму, тобто необхідності допомогти іммігрантам та їх нащадкам адаптуватися до загальнонародної культури і при цьому стати повноправними учасниками життя держави. – **рос. поликультурализм политический; англ. political polyculturalism.**

Полікультуралізм холістичний – виокремлює ідею про цінності розвитку всіх культур і етносів в рамках єдиного суспільства, підтверджує ідею культурного плюралізму: розвиток багатьох культур є цінним як для окремих народів, так і для домінуючої нації; держава повинна цінувати культурне різноманіття; всі народи повинні співіснувати в рамках єдиного суспільства. – **рос. поликультурализм холистический; англ. holistic polyculturalism.**

Полікультурна освіта – важлива частина сучасної освіти, що сприяє засвоєнню особистістю знань про інші культури, з'ясуванню загального й особливого в традиціях, способі життя, культурних цінностях народів, вихованню молоді в дусі поваги до інших культурних систем. – **рос. поликультурное образование; англ. polycultural education.**

Полікультурне середовище – середовище, де проживають, працюють, навчаються і взаємодіють між собою представники ба-

гатьох національностей. – **рос. поликультурная среда; англ. multicultural environment.**

Полікультурне середовище навчального закладу – зазвичай передбачає наявність трьох компонентів : просторово-семантичний (архітектура навчального закладу, дизайн інтер'єру, символи та інша інформація); змістово-методичний (концепція навчання і виховання студентів, навчальні програми і плани; методи і форми організації освіти; органи студентського самоуправління; науково-дослідницька робота студентів); комунікативно-організаційний (національні особливості студентів і викладачів, їх цінності, установки, стиль спілкування тощо). Сприяє полікультурному вихованню молоді. – **рос. поликультурная среда учебного заведения; англ. multicultural environment of an educational establishment.**

Принципи виховання – керівні положення, що відображають загальні закономірності процесу виховання і визначають вимоги до змісту, організації та методів виховного процесу. – **рос. принципы воспитания; англ. principles of education.**

Професійна освіта – сукупність знань, практичних умінь і навичок, необхідних для виконання роботи в певній галузі трудової діяльності. – **рос. профессиональное образование; англ. professional education.**

Психологічна культура етносу – характерні для даного етносу уявлення про психіку. – **рос. психологическая культура этноса; англ. psychological culture of the ethnos.**

Психологічний дискомфорт – відчуття людиною тривожності або самотності через неприйняття інших цінностей, неспроможність пристосування до нових умов. – **рос. психологический дискомфорт; англ. psychological discomfort.**

Р

Раса – група людей, яка історично склалася, об'єднана спільним походженням, зовнішніми фізичними ознаками. – **рос. раса; англ. race.**

Расизм – ідеологія, сутність якої у визнанні біологічних переваг

або, навпаки, неповноцінності певних етносів. – **рос. расизм;**
англ. racialism

Реіміграція – повернення мігрантів на батьківщину. – **рос. реиммиграция;** **англ. remigration.**

Рід – кровноспоріднена група людей, характеризується єдністю походження (по материнській або батьківській лінії). – **рос. род;**
англ. family (origin).

С

Сегрегація – насильницький поділ населення на групи за певними ознаками (найчастіше расовими, етнічними). – **рос. сегрегация;** **англ. segregation.**

Сексизм – упереджене ставлення до людини протилежної статі; девальвація особистості через статеву належність. – **рос. сексизм;** **англ. sexism.**

Сепаратизм – соціально-політичні та ідеологічні стремління групи людей до відокремлення частини держави. – **рос. сепаратизм;**
англ. separatism.

Сепарація – відокремлення від етносу незначної частини, яка з часом перетворюється на самостійний етнос. – **рос. сепарация;** **англ. separation.**

Соціалізація – становлення особистості в процесі засвоєння індивідом норм, правил, духовних цінностей даного суспільства. – **рос. социализация;** **англ. socialization.**

Соціальна дистанція – ступінь близькості або віддаленості соціальних чи етнічних спільнот, окремих індивідів. – **рос. социальная дистанция;** **англ. social distance.**

Соціальна установка – стан психіки, який характеризується готовністю людини реагувати певним чином на конкретну ситуацію чи інших людей. – **рос. социальная установка;** **англ. social setting.**

Соціальна експансивність – ступінь вираженості соціальних почуттів щодо інших етносів. – **рос. социальная экспансивность;** **англ. social expansiveness.**

Соціальний контроль – система способів впливу суспільства на особистість з метою регуляції її поведінки. – **рос. социальный контроль;** **англ. social control.**

Соціальний стереотип – систематизований, спрощений образ якогось явища дійсності, який фіксує тільки окремі його риси і властивості. – **рос. социальный стереотип; англ. social stereotype.**

Соціум – велика група людей, які проживають на спільній території зі спільною економікою, політикою, загальними правилами поведінки. – **рос. социум; англ. socium.**

Спадковість – відновлення в нащадків біологічної схожості з батьками. – **рос. наследственность; англ. hereditary.**

Стереотип – схематизована модель, програма поведінки; спрощений образ якогось явища. – **рос. стереотип; англ. stereotype.**

Субетнос – етнічна система як частина етносу. – **рос. субэтнос; англ. subethnos .**

Суспільство – результат розпаду общинних утворень; складається з індивідів, регулюється традиціями. – **рос. общество; англ. society.**

Т

Тактовність – моральна якість особистості, яка виражає здатність поважати людей будь-якої національності, уважно ставитися до їх переживань. – **рос. тактичность; – англ. tact.**

Титульний етнос – етнос, який дав назву конкретному національно-державному утворенню. – **рос. титульный этнос; англ. title ethnos.**

Традиції – форми соціально-культурної наступності, які орієнтують як на збереження надбань культури, так і на їх відтворення і розвиток. – **рос. традиции; англ. traditions.**

Толерантність – терпимість до чужих думок, вірувань, поведінки, повага і визнання легітимності законних інтересів іншого, що не розходяться з мораллю, і відвертість по відношенню до його досвіду, готовність до діалогу і до розширення власного досвіду у взаємодії з іншими. – **рос. толерантность; англ. tolerance.**

Толерантність вікова – неупередженість до апріорних недоліків людини, пов'язаних з її віком. Зазвичай, це можуть бути неповнолітні або особи похилого віку. – **рос. толерантность возрастная; англ. age tolerance.**

Толерантність гендерна – неупереджене ставлення до представників іншої статі, неприпустимість апріорного приписування людині певних вад і недоліків іншої статі, відсутність ідей про перевагу однієї статі над іншою. – **рос. толерантность гендерная; англ. gender tolerance**

Толерантність географічна – неупередженість до жителів невеликих або провінційних міст, сіл та інших регіонів з боку столичних жителів і навпаки, або ж до жителів інших країн. – **рос. толерантность географическая; англ. geographical tolerance.**

Толерантність маргінальна – терпиме ставлення до бездомних, жебраків, наркоманів, алкоголіків, ув'язнених і т.д. – **рос. толерантность маргинальная; англ. marginal tolerance.**

Толерантність міжнаціональна – терпиме ставлення до представників різних націй, етносів, здатність не переносити недоліки і негативні дії окремих представників національності на інших людей, ставитися до будь-якої людини з позиції презумпції національної невинності. – **рос. толерантность межнациональная; англ. international tolerance.**

Толерантність освітня – побудова взаємовідносин з людьми різного освітнього рівня, де рівень освіти суб'єктів не є вирішальним чинником. – **рос. толерантность образовательная; англ. educational tolerance.**

Толерантність політична – терпиме ставлення до діяльності різних партій, організацій і об'єднань, позиції їх членів. – **рос. толерантность политическая; англ. political tolerance.**

Толерантність расова – відсутність упереджень до представників іншої раси. – **рос. толерантность расовая; англ. racial tolerance.**

Толерантність релігійна – терпиме ставлення до догматів різних конфесій, релігійності з боку віруючих і невіруючих, представників різних конфесійних груп. – **рос. толерантность религиозная; англ. religious tolerance.**

Толерантність фізична – терпиме ставлення до хворих, інвалідів, фізично і розумово неповноцінних, осіб із недоліками зовнішності тощо. – **рос. толерантность физическая; англ. physical tolerance.**

Х

Характер – комплекс сталих психічних властивостей людини, що виявляється в її поведінці, діяльності, у ставленні до суспільства, до інших людей, до самої себе. – **рос. характер; англ. character.**

Ц

Ціннісні орієнтації – узагальнена концепція природи, місця в ній людини, взаємовідносин людини з навколишнім світом. – **рос. ценностные ориентации; англ. valuable orientations.**

Ціннісний ідеал особистості – історично обумовлений зразок позитивних особистісних властивостей, манер, які впливають на поведінку індивіда. – **рос. ценностный идеал личности; англ. valuable ideal of a personality.**

Ш

Шовінізм – форма прояву націоналізму, яка виражається в неповазі до представників інших національностей, розпалюванні національної ненависті і ворожнечі. – **рос. шовинизм; англ. chauvinism.**

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдуллина О. А. *Общепедагогическая подготовка в системе высшего педагогического образования: для педагогических специальных высших учебных заведений.* – 2-е изд. перераб. и доп. / О. А. Абдуллина. – М.: Просвещение. – 1990. – 141 с.
2. Адам А.С. Проблема інтеграції ромів в українське суспільство / А. С. Адам // Міжетнічні відносини на Закарпатті: стан, тенденції і шляхи поліпшення: Матеріали науково-практичної конференції / Під загальною редакцією П. В. Токаря. – Ужгород. – 2001. – С. 105-110.
3. Адам А.С., Навроцька Є.М. Моніторинг забезпечення прав ромської молоді в галузі освіти / А. С. Адам, Є. М. Навроцька. – Ужгород, 2005.
4. *Англо-український термінологічний словник-довідник із соціальної роботи* / Укладачі: А. Журавський, І. Байбакова, Н. Гайдук та ін. – Львів: «Малті-М», 2004. – 213 с.
5. Андрущенко В. *Культура. Ідеологія. Особистість* / В. Андрущенко, Л. Губерський, М. Михальченко. – К. : Знання України, 2002. – 587 с.
6. Антонова О. Є. Вплив полікультурного середовища на розвиток обдарованості майбутніх педагогів / О. Є.Антонова. // *Проблеми освіти: Збірник наукових праць.* – Вип. 82. – Вінниця-Київ, 2015. – С. 27 – 32.
7. Асейкина Л. С. *Организация толерантного педагогического взаимодействия на этапе довузовской подготовки иностранных студентов: автореф. дис ... канд. пед. наук: 13.00.08 – теория и методика профессионального образования* / Л.С.Асейкина. – Орел: Орловский государственный университет, 2009. – 22 с.
8. Асмолов А.Г. *На пути к толерантному сознанию* /А.Г.Асмолов. – М.: Смысл, 2000. – 255 с.
9. Атрощенко Т.О. *Теорія і практика формування міжетнічної толерантності майбутніх вчителів початкової школи: методичні рекомендації до вивчення спецкурсу для студентів спеціальності 013 «Початкова освіта» освітнього ступеня магістр* /Т.О.Атрощенко – Мукачево: МДУ, 2017. – 22 с.
10. Бадер В. І. *Функціонально-стилістичний підхід у формуванні лінгвокраїнознавчої компетентності іноземних студентів* / В.І. Бадер,

В.В.Дядичев // Засоби навчання та науково-дослідної роботи: Зб. наук. праць. – Х., 2008. – № 28.

11.Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества /М.М.Бахтин. – М., 1979.

12.Безюлева Т. В., Бондырева С. К., Шеламова Г. М. Толерантность в пространстве образования. Учебное пособие /Т.В.Безюлева, С.К. Бондырева, Г.М.Шеламова. – М.: МПСИ, 2005. – 152 с.

13.Березовська О.В. Актуальність формування міжкультурної компетенції майбутніх вчителів у контексті глобалізації освітнього простору, <http://dspace.nuft.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/12278/1/Ber-3.pdf>

14.Библер С.Б. Диалог культур / С.Б.Библер. – М., 2001.

15.Болотіна Н.Б. Право соціального захисту: становлення і розвиток в Україні /Н.Б.Болотіна. – К.: Знання, 2005. – 381 с.

16.Будник О. Етновиховне середовище педагогічного навчального закладу: теоретико-методологічний аспект /О.Будник // Педагогіка і психологія професійної освіти. – № 5. – 2012. – С. 175-184.

17.Быстрицкий Е.К. Феномен личности: мировоззрение, культура, бытие / АН УССР. Ин-т философии; Отв. ред. В. П. Иванов. – Киев: Наук. думка, 1991. – 200 с.

18.Вегеш М. М. Політологія: підручник / М. М. Вегеш. – 3-тє вид., перероб. і доп. – К. : Знання, 2008. – 384 с.

19.Век толерантности: Научно-публицистический вестник. – М.: МГУ, 2001 – 152 с.

20.Все про соціальну роботу (Навчально-енциклопедичний словник-довідник) / За ред В.М. Пічі. – Львів: «Новий Світ – 2000», 2013. – 616 с.

21.Волинець Л. Соціальне становище дітей в Україні / Л. Волинець. – К.: Інститут соціальних досліджень, 2000. – 318 с.

22.Гаврош О. Волохи йдуть! [Електронний ресурс] / О. Гаврош // Україна молода. – 2007. – Випуск 227. – Режим доступу: <http://www.umoloda.kiev.ua/number/1058/188/37993/> – Назва з екрана.

23.Герцог Ю.В. Регіональна модель забезпечення прав національних меншин на освіту / Ю. В. Герцог. – Режим доступу: <http://zakipro.org.ua/institut/beregivska-filija/2016-01-28-11-55-55/23-kabinet-nacionalnih-shkil/154-2010-03-25-09-23-56>

24.Гіптерс З.В. Культурологічний словник-довідник / З.В.Гіптерс. – К. «Професіонал», 2006. – 220 с.

25.Громада як осередок соціальної роботи / За ред. І.Звереві. – Київ: Науковий світ, 2004. – 170 с.

26.Гуренко О.І. Формування етнокультурної компетентності студентів педагогічного університету в умовах поліетнічного середовища: Автореф. канд. пед. наук: 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти / Ольга Іванівна Гуренко. – Харків, 2005. – 20 с.

27.Данилова Д.Ю. Формирование поликультурной компетентности студентов / Д.Ю. Данилова // Учитель. – 2007. – № 3. – С. 12-15.

28.Декларація принципів толерантності від 16 листопада 1995 року // Віче. – 2002. – № 11. – 12-13.

29.Джурицкий А. Н. Поликультурное воспитание в современном мире /А.Н.Джурицкий. – М., 2002. – 71 с.

30.Дмитриев Г. Д. Многокультурное образование /Г.Д.Дмитриев. – М., 1999. – 208 с.

31.Довгополова Я. В. Формування толерантних відносин студентів у полікультурному середовищі вищого навчального закладу: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 / Довгополова Яна Володимирівна. – Х.: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, 2007. – 206 с.

32.Дороз В. Ф. Крос-культурне навчання учнів-білінгвів української мови: [монографія] /В.Ф.Дороз. – К. : Центр учбової літератури, 2011. – 456 с., с. 27.

33.Енциклопедія для фахівців соціальної сфери. – 2-ге видання / За заг. ред. І.Д.Звереві. – Київ, Сімферополь: Універсум, 2013. – 536 с.

34.Євтух В. Б. Тенденції етнонаціонального розвитку українського суспільства / В. Б. Євтух // Етнічні спільноти України : довідник / Ін-т етнічних, регіональних та діаспорозначих студій. – К. : Фенікс, 2001. – С. 4-13.

35.Євтух В. Б. Концептуальні конструкти етносоціальних реалій: досвід трьохлітніх досліджень / В. Б. Євтух. – К.: НПУ ім. Драгоманова. – 2010. – 86 с., с. 54.

36.Залановська Л.І. Особливості умов формування міжетнічної толерантності студентів в системі професійної підготовки /Л.І.Залановська // Молодий вчений». – 2015. – № 11 (26). – С.112-116, с.114.

37.Залесова І. В. Підготовка майбутніх учителів до формування міжнаціональної толерантності в учнів загальноосвітніх навчальних закладів: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04 /Залесова Ірина Віталіївна. – Вінниця, 2015. – 265 с.

38.Іванова О. Соціальна політика в Україні /О.Іванова. – К.: КМ Академія, 2003. – 107 с.

39.Історія України: Словник-довідник для студентів вищих навчальних закладів. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :<https://history.vn.ua/book/dictionary/149.html>

40.Каптерев П.Ф. Избранные педагогические сочинения /под.ред. А.М.Арсеньева. М., 1982.

41.Кляп М.І. Задоволення освітніх проблем національних меншин як один із чинників консолідації українського суспільства на сучасному етапі (практичний аспект) / М.І. Кляп // Міжетнічна та міжконфесійна толерантність як чинник консолідації українського суспільства : досвід Закарпаття: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Ужгород, 28–29 травня 2013 р.)– Ужгород : Вид-во «Ліра», 2013. – С. 61-66.

42.Коваль Т.В. Компоненти готовності вчителя до роботи з батьками в поліетнічному середовищі / Т.В. Коваль // Психолого-педагогічні проблеми сільської школи: збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини / ред. кол. : Побірченко Н.С. (гол. ред.) та інші]

43.Колесник Н.Є. Формування полікультурної компетентності у майбутніх учителів початкової школи /Н.Є.Колесник // Проблеми освіти: Збірник наукових праць. – Вип. 82. – Вінниця-Київ, 2015. – С. 130-134.

44.Кондратьєва О.М. Формування полікультурної компетентності майбутніх учителів початкової школи (на засадах лінгвокраїнознавчого підходу): дис. канд. пед. наук / О.М.Кондратьєва. – Київ, 2017. – 265 с.

45.Концепція національного виховання // Рідна школа. – 1995. – № 6. – С. 3-8.

46.Концепція громадянського виховання. Міністерство освіти і науки України // Інф. зб. Мін. освіти України. – 2000. – № 22. – С. 7-20.

47.Кузьменко В. В. Формування полікультурної компетентності вчителів загальноосвітньої школи: навч. посіб. / В. В. Кузьменко, Л. А. Гончаренко. – Херсон: РІПО, 2006. – 92 с.

48.Кушніренко І. Ю. Міжнаціональна толерантність в політичному процесі сучасної України: дис. ... кан д. політ. наук: 23.00.02 / І. Кушніренко. – К., 2008. – 218с.

49.Монолатій І. С. Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867-1914 рр. Монографія [Текст] / Іван Монолатій. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2010.

50.Менг Т.В. Педагогические условия построения образовательной среды вуза: автореф. дис. ...канд. пед. наук. – СПб., 1999. – 22с.

51.Мижа В. Виховання толерантності / В. Мижа [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://osvita.ua/shool/technol/1117>

52.Мухтерем В. Міжетнічна толерантність як феномен поліетнічного українського суспільства /В.Мижа // Віче. – 2005. – № 4 (156). – С. 62.

53. Навроцька Є. Проблеми навчання і виховання дітей ромської народності /Є. Навроцька // Матеріали семінару-практикуму керівників недільних шкіл національних меншин Закарпаття. – Ужгород, 2000. – С. 29–32.

54. Нові підходи до історичної освіти в умовах багатокультурного суспільства: навч. посіб. для студентів ВНЗ / [К. О. Баханов, С. С. Баханова, Є. В. Більченко та ін.]; за заг. ред. К. О. Баханова. – Л.: ЗУКЦ. – 2012. – 164 с., с. 22.

55. Орлова О. Освіта ромів: вирватися із замкненого кола [Електронний ресурс] /О. Орлова //Правовий простір. – 2015. – Режим доступу: http://www.irf.ua/allevents/news/osvita_romiv_virvatisya_iz_zamknenogo_kola/

56. Освіта України. Нормативно-правові документи. – К.: Міленіум, 2001. – 472 с.

57. Основы социальной работы / Отв.ред. П.Д.Павленок. – Москва: ИНФРА, 2002. – 395 с.

58. Павлова О.Н. Идентичность: история формирования взглядов и ее структурные особенности /О.Н.Павлова. – М., 2011. Электронный ресурс: URL:<http://pavolga.narod.ru/ident%7Dly.html>

59. Палаткина Г.Л. Теоретические аспекты мультикультурного образования /Г.Л.Палаткина. – Астрахань, 2004.

60. Панина Н.В. Факторы национальной идентичности, толерантности, ксенофобии и антисемитизма в современной Украине / Н.В.Панина // Социология: теория, методы, маркетинг. – 2005. – №. 4. – С. 26-45.

61. Паспорт Закарпатської області. Статистичний бюлетень. – Ужгород: Головне управління статистики у Закарпатській області. 2010.

62. Перетяга Л. Є. Дидактичні умови формування полікультурної компетентності молодших школярів. автореф. дис. канд. пед. наук: 13.00.09 / Л.Є. Перетяга. – Х., 2008.- 23 с.

63. Платонов Ю.П. Этническая психология / Ю.П.Платонов. – СПб «Речь», 2001. – 120 с.

64. Поніманська Т.І. Дошкільна педагогіка /Т.І. Поніманська. – К.: Академвидав, 2006. – 456 с.

65. Практичний посібник з аргументації у справах щодо дискримінації / Упорядники: Заєць С., Мартиновський Р. – Рада Європи, 2015. – 72 с.

66. Пономарьов С.Ю., Федорович І.Ю. Запобігання та протидія дискримінації в Україні / С.Ю. Пономарьов, І.Ю. Федорович. – К.: Міжнародна організація з міграції, Представництво в Україні, 2014. – 74 с.

67. Поштарева Т. Мажаренко С. Развивающая предметно-пространственная среда как условие формирования представлений об этнической культуре / Т. Поштарева, С. Мажаренко // Дошкольное воспитание. – №1. – 2008. – С. 43-46.

68. Психологічна енциклопедія / Автор-упорядник О.М. Степанов. – К.: Академвидав, 2006. – 424 с.

69. Рікер П. Толерантність, нетолерантність, неприйнятне / П. Рікер // Навколо політики. – К.: Дух і літера, 1995. – С. 313-332; с. 323.

70. «Романі Яг». Історія, культура, право. – Ужгород: Карпати, 1998. – 111 с.

71. Рюль В. Соціалізація дітей трудових мігрантів Закарпаття / В. Рюль. – Ужгород: ФОП Бреза, 2013. – 222 с.

72. Савчин М.В. Загальна психологія / М.В. Савчин. – К.: Академвидав, 2011. – 464 с.

73. Садохин А. П. Межкультурная компетентность: понятие, структура, пути формирования / А. П. Садохин // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2007. – Том X. – №1. – С. 125-139.

74. Сайтарли І.А. Культура міжособистісних стосунків / І.А. Сайтарли. – К.: Академвидав, 2007. – 240 с.

75. Сергеев С. Ф. Иммерсивность, присутствие и интерактивность в обучающих средах / С. Ф. Сергеев // Школьные технологии. – 2006. – № 6. – С. 36-42.

76. Сідун Л. Ю. Короткий термінологічний словник з полікультурної освіти / Л. Ю. Сідун.- Ужгород: УжНУ, 2018. – 27 с.

77. Скуратівський В.А. Етносоціальна культура як саморегульована система / В.А. Скуратівський: Навч. посібник. – К.: УСДО, 1993. – 200 с.

78. Соколова Э. Образование – путь к культуре мира и толерантности / Э. Соколова // Народное образование. – 2002. – №2. – С. 111-113.

79. Социальная работа: Словарь – справочник / Под ред. В.И. Филоненко. – М.: Контур, 1998. – 480 с.

80. Социологический энциклопедический словарь. / Г.В. Осипов. – М.: МНорма, 1998. – 480 с.

81. Степанов Є. П. Формування культури міжетнічних відносин у студентів вищих навчальних закладів: автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 – теорія і методика виховання / Є. П. Степанов. – Луганськ: Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, 2004. – 20 с.

82. Сухомлинська О.В. Виховання як соціальний прогрес: особливості сучасних трансформацій: Зб. наук. пр.: Педагогічні науки / О.В. Сухомлинська. – Херсон: Вид-во ХДУ, 2003. – Вип. 35. – С. 9-13.

83. Український педагогічний словник /С. Гончаренко. – К.: Либідь, 1997. – 373 с.; с. 332.

84. Філософський енциклопедичний словник /В.І. Шинкарук. – К.: Абрис. – 2002. – 742 с.; с. 642.

85. Фіцула М.М. Педагогіка /М.М.Фіцула. – К.: Академвидав, 2009. – 560 с.

86. Фурманова В.П. Межкультурный диалог и дискурсивные стратегии взаимопонимания / В.П. Фурманова // Тезисы докладов международной научнопрактической конференции «Иностранные языки в диалоге культур: политика, экономика, образование» Саранск: Издательство Мордовского университета, 2009. – 272 с. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа:http://window.edu.ru/resource/413/67413/files/conference_fld_material_issued.p

87. Цыгане в Европе. Справка: Данные Совета Европы (2009–2010) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://ria.ru/infografika/20110929/445834993.html>

88. Шаюк О. Науково-психологічне осмислення толерантності як загальнолюдської проблеми / О. Шаюк // Психологія і суспільство. – 2010. – №1. – С. 100-111.

89. Як зробити освіту для національних меншин Закарпаття доступнішою? – Режим доступу: <http://www.mukachevo.net/ua/news/view/102819>

90. Янкина Н. В. Формирование межкультурной компетентности студента университета: дис. ... д-ра пед. наук: [спец.]91. Banks J. Multiethnic Education: Theory and Practice / J. Banks. – Boston: Allyn and Bacon, 1981. – 326 p.

92. Boos-Nünning U. Aufnahmeunterricht, Muttersprachlicher Unterricht, Interkultureller Unterricht. Ergebnisse einer vergleichenden Untersuchung zum Unterricht für ausländische Kinder in Belgien, England, Frankreich und den Niederlanden / U. Boos-Nünning, M. Hohmann, H. H. Reich. – München, 1983.

93. Everett M. Rogers, Thomas M. Steinfatt. Intercultural Communication / M. Everett Rogers, M. Thomas Steinfatt. – Waveland Press, Inc. Prospect Heights, Illinois, 1999. – 292 p.

94. International Dictionary of Education. – Oxford, 1994. – Vol. 7. – 3963 p.

95. Nieto S. Affirming diversity: the sociopolitical context of multicultural education / S. Nieto. – Boston: Pearson Allyn & Bacon, 2004. – 464 pp., p. 346.

96. Ramsey P., Williams L. Multicultural Education: A Source Book / P. Ramsey, L. Williams. – RoutledgeFalmer, New York and London, 2003. – 295 p.

97. Teaching tolerance. Responding to hate at school: A guide for teachers, counselors and administrators. Montgomery, AL: Southern Poverty Law Center, 2006. – 115 p.

ДОДАТКИ

АНКЕТА

Шановний студенте!

Просимо Вас анонімно відповісти на питання запропонованої анкети. Намагайтеся бути щирими, оскільки тут не може бути «правильної» чи «неправильної» відповіді. Важливо, щоб вона відображала Вашу реальну позицію.

1. Представники яких національностей проживають у Вашому місті (селі)? _____

2. Яке Ваше ставлення до представників інших рас, національностей, релігій?

А. Позитивне. Б. Відчуваю неприязнь. В. Нейтральне.
Г. Вибіркове.

3. Чи достатньо ви знайомі з культурою, звичаями, традиціями етнічних спільнот, які проживають у вашому регіоні?

А. Так. Б. Ні. В. Трохи знайомий, але недостатньо.

4. Чи володієте ви мовою хоча б однієї з етнічних меншин, які проживають у вашому регіоні?

А. Так. Б. Ні. В. Трохи володію, але недостатньо.

5. Чи відчуваєте Ви напругу, коли чуєте навколо себе чужу мову?

А. Так. Б. Ні. В. Важко відповісти.

6. Чи готові ви працювати в школі, де навчаються переважно роми (цигани)?

А. Так. Б. Ні. В. Важко сказати.

7. Як визрумієте поняття «толерантність»? _____

8. Чи достатньо знань ви отримуете в навчальному закладі, щоб успішно працювати в етнокультурному середовищі?

А. Так. Б. Ні. В. Важко відповісти.

9. Чи доцільним було б впровадження у вищих навчальних закладах спеціального курсу щодо особливостей роботи фахівців в полікультурному середовищі?

А. Так. Б. Ні. В. Важко відповісти.

10. Чи потрібні в багатонаціональних регіонах окремі школи для етнічних меншин?

А. Так. Б. Ні. В. Важко відповісти.

11. Як ви ставитесь до біженців з Донбасу?

А. Співчуваю і готовий допомогти. Б. Негативно. В. Важко відповісти.

12. Як ви ставитесь до позиції деяких країн Євросоюзу, які не бажають приймати біженців?

А. З розумінням. Б. Негативно. В. Важко сказати.

Щиро вдячні за співпрацю!

АНКЕТА «МОЄ УЯВЛЕННЯ ПРО ТОЛЕРАНТНІСТЬ»

Шановний студенте!

Просимо Вас відповісти на питання запропонованої анкети. Це допоможе Вам уточнити наявні у Вас уявлення про толерантність. Намагайтеся бути щирими, так як тут не може бути «правильної» чи «неправильної» оцінки. Важливо тільки, щоб вони відображали Вашу особисту думку.

1. Що означає для Вас поняття «толерантність»?
 - а) прояв поваги до іншої людини;
 - б) уміння вести з нею діалог;
 - в) прагнення придушити в собі почуття неприйняття іншого?
 - г) визнання за іншим права бути таким, яким він є насправді;
 - д)(доповніть своє).
2. Толерантність – це.....(оберіть з представлених визначень те, яке відповідає Вашому переконанню):
 - а) цінність;
 - б) життєвий принцип;
 - в) установка;
 - г) характеристика особистості;
 - д)(доповніть своє).
3. Який вид толерантності Ви вважаєте найбільш важливим?
 - а) міжособистісний;
 - б) конфесійний;
 - в) національно-етнічний;
 - г) педагогічний;
 - д) соціально-класовий.
4. Які з перерахованих цінностей Ви відносите до загальнолюдських?
 - а) свобода вибору;
 - б) любов до ближнього;
 - в) повага до батьків;

- г) здатність до ведення діалогу;
 - д) любов до Батьківщини;
 - е) мир на планеті Земля;
 - є) життя всього і всіх;
 - ж) сім'я.
5. Визначте першочерговість для Вас тверджень:
- а) бережливе ставлення до всього живого на землі;
 - б) заборона на ненависть в суспільстві;
 - в) відмова від насилля при вирішенні конфліктних ситуацій;
 - г) патріотизм;
 - д) інтернаціоналізм.
6. Якщо конфлікти бувають у вашій студентській групі, то які причини їх викликають?
- а) міжособистісні;
 - б) педагогічні;
 - в) національні;
 - г) релігійні;
 - д)(доповніть своє).
7. Що, на Ваш погляд, є протилежністю толерантності?
- а) насилля;
 - б) відсутність поваги до людини;
 - в) авторитарне відношення до іншого;
 - г) недовіра по відношенню до іншого;
 - д) дискримінація.
8. Можливо бути толерантним до людини, яка відноситься:
- = до іншої національності
- а) так;
 - б) ні;
 - в) не знаю;
- = до іншої релігії
- а) так;
 - б) ні;
 - в) не знаю;
- = до іншої соціальної (в майновому відношенні) групи
- а) так;

- б) ні;
- в) не знаю;
= до того, який має іншу точку зору (думку, погляд)
- а) так;
- б) ні;
- в) не знаю.

9. Уявіть собі ситуацію, в якій Вам треба буде налагодити стосунки з незнайомою людиною. Як Ви налаштовані по відношенню до неї:

- а) з насторогою;
- б) доброзичливо;
- в) байдуже;
- г) з цікавістю;
- д) відчуваю деяке хвилювання.

(Пропонуємо Вам в дискусії з однолітками обговорити результати по кожному пункту анкети. Підготуйте, будь ласка, вагомі аргументи для пояснення Вашої позиції).

Дякуємо за участь. Бажаємо успіхів!

АНКЕТА «ТОЛЕРАНТНА СВІДОМІСТЬ»

Шановний студенте !

Намагайтесь щиро відповісти на ряд запитань. Якщо хочете, то можете дати коротке пояснення свого вибору відповіді.

1. Чи відчуваєте Ви почуття гордості за свій народ?
 - а) так;
 - б) ні;
 - в) не знаю (важко відповісти).
2. Чи поважаєте Ви традиції та звичаї інших народів?
 - а) так;
 - б) ні;
 - в) не знаю (важко відповісти).
3. Ви відчуваєте неприязнь до людини іншої національності?
 - а) так;
 - б) ні;
 - в) не знаю (важко відповісти).
4. Чи вважаєте Ви, що справжня дружба може бути тільки між людьми однакової національності?
 - а) так;
 - б) ні;
 - в) не знаю (важко відповісти).
5. Як Ви ставитесь до міжнаціональних шлюбів?
 - а) так;
 - б) ні;
 - в) не знаю (важко відповісти).
6. Ви відчуваєте перевагу своєї національності над іншими?
 - а) так;
 - б) ні;
 - в) не знаю (важко відповісти).
7. Чи відчуваєте Ви напругу, коли чуєте навколо себе чужу мову?
 - а) так;

- б) ні;
- в) не знаю (важко відповісти).

8. Як Ви відноситеся до проживання людей різних національностей на території Закарпаття?

- а) так;
- б) ні;
- в) не знаю (важко відповісти).

9. Чи володієте Ви однією з мов інших національностей та вільно, як своєю рідною?

- а) так;
- б) ні;
- в) розумію мову, але не розмовляю.

Дякуємо за участь. Бажаємо успіхів!

Навчальне видання

Атрощенко Тетяна Олександрівна

**ФОРМУВАННЯ МІЖЕТНІЧНОЇ
ТОЛЕРАНТНОСТІ МАЙБУТЬОГО ВЧИТЕЛЯ
ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ**

Навчально-методичний посібник

Підписано до друку 22.11.2019. Формат 60x84/16. Умов.друк.арк. 5,9.
Гарнітура Times New Roman. Папір офсетний. Зам. №____. Наклад 300 прим.

**Редакційно-видавничий відділ МДУ,
89600, м. Мукачево, вул. Ужгородська, 26**
*Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до
Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів
видавничої продукції ДК № 4916 від 16.06.2015 р.*

Оригінал-макет видруковано:
ТОВ «РІК-У», 88000, м. Ужгород, вул. Гагаріна, 36

МУКАЧІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

89600, м. Мукачево, вул. Ужгородська, 26

тел./факс +380-3131-21109

Веб-сайт університету: www.msu.edu.ua

E-mail: info@msu.edu.ua, pr@mail.msu.edu.ua

Веб-сайт Інституційного репозитарію Наукової бібліотеки МДУ: <http://dspace.msu.edu.ua:8080>

Веб-сайт Наукової бібліотеки МДУ: <http://msu.edu.ua/library/>